

Maria van Gelre en de Moderne Devotie

Een analyse van de invloeden van de Moderne Devotie in het gebedenboek van Maria van Gelre aan de hand van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid

Radboud Universiteit

Nederlandse taal en cultuur

Bachelorwerkgroep oudere letterkunde: Het gebedenboek van Maria van Gelre (1415)

Tom Zandbergen

4138899

Begeleider: prof. dr. Johan Oosterman

Tweede beoordelaar: dr. Miranda Bloem

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 3
Abstract	p. 4
Inleiding	p. 4
Maria van Gelre	p. 5
Moderne Devotie	p. 8
Verbinden gebedenboek Maria met Moderne Devotie	p. 12
Conclusie	p. 17
Geraadpleegde literatuur	p. 19
Bijlage 1	p. I
Bijlage 2	p. XVIII

Afbeelding voorzijde: Maria van Gelre zoals afgebeeld in haar gebedenboek (fol. 19v).

Voorwoord

Na enkele maanden hard werken is het dan eindelijk zo ver: mijn bachelorwerkstuk over het gebedenboek van Maria van Gelre is af. Het heeft de nodige moeite (en soms zelfs frustratie) gekost om het uiteindelijk tot dit punt te kunnen brengen, maar het is gelukt en dat is waar het allemaal om draait. Dit werkstuk is de afsluiting van mijn bacheloropleiding Nederlandse Taal en Cultuur, waar ik al zo lang naartoe werk.

Hoewel ik het werkstuk alleen heb geschreven, had ik dit niet kunnen doen zonder de hulp van anderen. Vrienden en familie hebben me gesteund tijdens het schrijven van dit werkstuk en tijdens de rest van mijn opleiding om het überhaupt tot aan mijn bachelorwerkstuk vol te houden, waarvoor ik ze hierbij allen wil bedanken. Zonder hun steun had ik het niet zo ver kunnen schoppen. In het bijzonder wil ik Manon bedanken, op wie ik al mijn gehele studietijd kan rekenen. Manon, met jouw verhelderende blik heb je in de afgelopen jaren ook mij meerdere keren mijn ogen geopend. Daarnaast heb je me constant gesteund in het vinden van de motivatie en energie om mijn studie tot een goed einde te brengen. Bedankt daarvoor!

Ook wil ik mijn begeleider, professor Johan Oosterman, hartelijk bedanken. Allereerst voor het beschikbaar stellen van dit zeer interessante onderwerp, maar vooral voor uw uitstekende begeleiding. Op de momenten dat ik door de bomen het bos niet meer zag, wist u mij de gereedschappen te geven om weer een weg door de jungle te hakken en gaf u me de handvatten waarmee ik vervolgens mijn bachelorwerkstuk tot een goed einde kon brengen.

Ik wens iedereen die dit bachelorwerkstuk gaat lezen veel plezier tijdens het lezen. Ik heb mijn best gedaan om een werkstuk te schrijven dat, naast het geven van de nodige informatie, ook vooral leuk is om te lezen. Nu is het aan jullie om te bekijken of dat gelukt is.

Tom Zandbergen, 2016

ABSTRACT - Het gebedenboek van Maria van Gelre, hertogin van Gelre vanaf haar huwelijk met hertog Reinoud IV van Gelre in 1405 tot Reinouds dood in 1423, is een immens boek dat in 1415 door kopiist Helmich die Lewe werd afgerond in een klooster van de Moderne Devotie. Het boek dat vele teksten, miniaturen en andere verluchting bevat, bestaat uit ruim 1200 bladzijden en wordt in twee delen bewaard in Berlijn en Wenen. In dit onderzoek bekijk ik de verbinding tussen Maria's gebedenboek en de Moderne Devotie aan de hand van een analyse van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid: een tekst bekend uit de kringen van de Moderne Devotie die ook in Maria's gebedenboek aanwezig is. Dit doe ik door deze tekst te vergelijken met een editie van dezelfde tekst uit het getijdenboek van Geert Grote, de stichter van de Moderne Devotie. Er worden overeenkomsten, maar ook verschillen gevonden, waarvoor in de discussie en conclusie mogelijke verklaringen worden gegeven.

Inleiding

Maria van Gelre is een bijzondere vrouw, met een bijzonder boek en een bijzonder verhaal. In dit bachelorwerkstuk zal ik dieper ingaan op de wie deze vrouw was, maar met name zal ingezoomd worden op haar gebedenboek. Er is veel bekend over gebedenboeken, veel bekend over het gebied Gelre en er is relatief veel bekend over de persoon Maria van Gelre. Maar wanneer we ons richten op het gebedenboek van Maria van Gelre dat in Gelre gemaakt is, weten we er eigenlijk ineens heel wat minder van. Door dieper op dit onderwerp in te gaan kunnen we het 'onbekende' gebedenboek van Maria van Gelre, dat door de kopiist in 1415 voltooid werd, beter leren kennen. In dit boek is een schat aan informatie te vinden, maar om die toegankelijk te maken zullen we ons eerst moeten verdiepen in de vraag wat er eigenlijk allemaal instaat. Voor een bachelorwerkstuk is dat natuurlijk wat te veel, dus zal ik me beperken tot een deel van het gebedenboek. In het bijzonder zal ik de tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid onder de loep nemen, en aan de hand van deze tekst een verbinding leggen tussen het gebedenboek van Maria van Gelre en Geert Grot's Moderne Devotie: de gekozen tekst is namelijk afkomstig uit de religieuze kringen rond de Moderne Devotie en daardoor uitermate geschikt voor dit doel.

Hoewel dit natuurlijk een relatief beperkt onderwerp is, is het geen onbelangrijk onderzoek. Door op deze manier op een tekst in te zoomen kunnen we een basis leggen voor vervolgonderzoek. Om goed in kaart te kunnen brengen wat er onderzocht moet (en kan) worden, is het immers eerst zaak om de basis hiervan vorm te geven. Op dit moment is er nog geen onderzoek gedaan naar deze specifieke tekst in deze specifieke versie op het gedetailleerde niveau waarop ik me ga bezighouden. In dit bachelorwerkstuk zal ik de tekst uit Maria's gebedenboek naast een versie van dezelfde tekst te leggen die is opgenomen in het getijdenboek van Geert Grote. Ik heb ervoor gekozen om hiervoor de editie van Van Wijk (1940) te gebruiken, omdat hij een wetenschappelijke editie van het getijdenboek van Geert Grote heeft gemaakt.¹ Hierin zit (uiteraard) ook de tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid. Van Wijk heeft zijn editie met zorg samengesteld aan de hand van verschillende versies van de tekst en met zijn notities hierbij geeft hij een helder beeld van de tekst.

In dit bachelorwerkstuk is het uitdrukkelijk niet de bedoeling om een sluitend onderzoek naar de tekst te pretenderen. Ik ben me er ten eerste van bewust dat het vergelijken van de tekst uit Maria's gebedenboek met slechts één editie nooit een volledig beeld op zal leveren. Ook is het onwaarschijnlijk dat de tekst zoals die in Van Wijks editie is opgenomen in die vorm het voorbeeld is geweest voor Maria's gebedenboek. Toch is het nuttig om op deze manier de teksten naast elkaar te leggen. De eerste verschillen kunnen worden blootgelegd en op punten waar bijzonderheden (b)lijken te zijn, kan aan de hand van verder onderzoek en op basis van vergelijking van meerdere

¹ In dit werkstuk zal ik ook naar Van Wijks editie verwijzen met 'het getijdenboek van Geert Grote', al moet daarbij dus wel in acht genomen worden dat het niet met volledige zekerheid te zeggen is dat Geert Grote ook daadwerkelijk de (enige) auteur van dit werk is geweest. Wel wordt het getijdenboek aan hem toegeschreven. De versie van het getijdenboek die gebruikt is, is in ieder geval een editie samengevoegd uit enkele exemplaren (handschriften), samengesteld door Van Wijk en uitgebracht in 1940 – het gebruikte boek zelf is dus sowieso geen middeleeuwse creatie van Geert Grote zelf, maar een product uit de twintigste eeuw.

versies van de tekst een preciezer resultaat worden behaald. Dit onderzoek is uitdrukkelijk bedoeld als een eerste verkenning op dit terrein, niet als een definitieve studie.

Maria's gebedenboek is erg divers en kan in verband gebracht worden met allerlei verschillende zaken, zoals de Franse cultuur, de Gelderse cultuur, de Moderne Devotie, en nog veel meer. Bij mijn onderzoek zal ik zo breed mogelijk de verschillen en overeenkomsten proberen aan te geven tussen de twee versies van de tekst. Als leidraad gebruik ik de volgende hoofdvraag:

Welke invloeden van de Moderne Devotie zijn te herkennen in het gebedenboek van Maria van Gelre (1415) en in welke mate; onderzocht aan de hand van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid in het gebedenboek van Maria van Gelre ten opzichte van het getijdenboek van Geert Grote in de versie van Van Wijk (1940)?

Om deze vraag te beantwoorden zal ik eerst ingaan op de achtergronden van zowel Maria van Gelre en haar gebedenboek, als ook op de achtergrond van de Moderne Devotie en haar gedachtegoed. Vervolgens zal ik aan de hand van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid zo veel mogelijk verschillen en overeenkomsten tussen de versies van deze tekst in Maria's gebedenboek en Grotés getijdenboek aanduiden en trachten te verklaren. In feite zal dit bachelorwerkstuk dus bestaan uit drie delen:

1. De inleiding op het onderwerp;
2. Achtergrondinformatie over enerzijds Maria van Gelre en haar gebedenboek en anderzijds de Moderne Devotie;
3. De resultaten, discussie en conclusies volgende uit het onderzoek naar de twee versies van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid.

Mijn verwachting is dat er tussen de tekst in de versie van de Moderne Devotie en de tekst zoals die is opgenomen in Maria's gebedenboek (veel) overeenkomsten te vinden zijn. Ook verwacht ik dat er invloeden van de Moderne Devotie zijn aan te wijzen in het gebedenboek van Maria van Gelre: de aanwezigheid van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid zelf duidt hier al op, aangezien deze tekst niet teruggevonden wordt in de Franse traditie die Maria moet hebben gekend. Toch verwacht ik niet dat er uitsluitend overeenkomsten zijn. Ik verwacht dat er enkele passages zullen afwijken in meerdere of in mindere mate. Het zou interessant zijn mocht blijken dat er delen van de tekst anders zijn in Geert Grotés boek. Het interessante hieraan zou zijn dat de tekst van de Moderne Devotie is, dus als er afwijkingen zijn zou dat mogelijk kunnen duiden op verschillen in visie tussen Maria (als opdrachtgeefster) en de Moderne Devotie (waarvan een monnik de tekst overschrijft). Ook zou dat kunnen duiden op invloed die Maria heeft uitgeoefend op de inhoud van haar gebedenboek.

Tijdens dit onderzoek zal ik me voornamelijk baseren op de beschikbare literatuur wanneer het aankomt op de achtergrondinformatie over Maria van Gelre, haar gebedenboek en de Moderne Devotie. Er is een ruime selectie aan literatuur voorhanden, dus die kan ik goed gebruiken om een basis te leggen. Die verzamelde informatie gebruik ik vervolgens om mijn eigen onderzoek op te kunnen baseren, wanneer ik de twee versies van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid naast elkaar leg.

Het bachelorwerkstuk zal ik afsluiten met de discussie over de resultaten uit mijn eigen onderzoek en de conclusies die hieraan verbonden kunnen worden. Vervolgens zal ik voorstellen voor vervolgonderzoek uitwerken op basis van de getrokken conclusies en eventuele opengebleven vragen naar aanleiding van de resultaten, want ook daar zullen er waarschijnlijk genoeg van zijn om meer onderzoek naar dit prachtige boek te realiseren.

Maria van Gelre

In deze paragraaf geef ik een korte beschrijving van de persoon Maria van Gelre en van haar gebedenboek. Over Maria van Gelre, geboren Marie d'Harcourt, is niet heel veel bekend, maar dat maakt het natuurlijk niet minder belangrijk om te beschrijven wat we dan wél van haar weten. Haar

oom Jan, hertog van Berry, is dé beroemdste boekverzamelaar uit zijn tijd en onder andere opdrachtgever van de Gebroeders van Limburg. Het is bekend dat Maria goed contact onderhield met deze oom en dat zij zelfs geschenken met hem uitwisselde.² Het is geen onwaarschijnlijke aanname dat Maria's oom Jan een van de redenen is dat Maria om boeken gaf of ging geven. Dat ze om boeken gaf lijkt echter vrij duidelijk, aangezien ze een uitermate kostbaar exemplaar heeft laten maken, dat niet alleen ergens lag om mee te pronken, maar dat ook (intensief) gebruikt is: in het boek zijn veel gebruikssporen te vinden. Maria, geboren rond 1378, trouwde in 1405 op bijna dertigjarige leeftijd met Reinoud IV, hertog van Gelre en graaf van Zutphen en Gulik, waarop zij naar Gelre verhuisde.³ Voor haar echtgenoot is ook een gebed in het gebedenboek opgenomen, waarboven staat 'Dit les alle daighe', oftewel: lees dit elke dag. In het gebed wordt gevraagd om Reinoud te beschermen door een negental Engelen.⁴ Het gebed is in het Berlijnse deel van het gebedenboek te vinden op fol. 391r-394v. Maria komt uit Frankrijk, waar ze aan het Franse hof woonde. Hoewel zij dus als buitenlandse naar de Lage Landen kwam, en haar moedertaal het Frans moet zijn geweest, valt op dat haar gebedenboek voor een groot deel in de Nederlandse volkstaal (Nederrijns) is geschreven, samen met een aantal passages in het Latijn. Op één enkel zinnetje na, komt er geen Frans voor in het gebedenboek.⁵

Zowel Reinoud als Maria waren nog niet eerder getrouwd geweest, en Reinoud had geen wettig nageslacht om zijn opvolging te verzekeren.⁶ Van Reinoud is wel bekend dat hij enkele bastaardkinderen had. Verschillende bronnen hebben het over verschillende aantallen, maar het meest waarschijnlijke aantal is twee.⁷ Over zijn bastaardzoon Willem van Gulik (geboren in 1394, verwekt in een relatie met Maria van Brakel) is het meest bekend. Willem zou namelijk later, op 13 december 1416, per decreet van koning Sigismund van Luxemburg (later keizer Sigismund van het Heilige Roomse Rijk) alsnog gelegitimeerd worden, en werd zo 'van de smet, welke op zijne geboorte kleefde' ontheven.⁸

Wat hieraan opmerkelijk is, is dat Reinoud een probleem had met zijn opvolging door zijn gebrek aan een wettige zoon. Met het decreet van de keizer lijkt het erop dat hij dus alsnog een wettige erfgenaam had, maar toch neemt niet Willem na Reinouds dood in 1423 zijn vaders taken als hertog van Gelre en graaf van Zutphen over, maar werd Arnold van Egmont, een kleinzoon van de zus van Reinoud IV, door de Staten van Gelre tot Reinouds opvolger benoemd, ondanks het feit dat hij op het moment van zijn benoeming slechts dertien jaar oud was.⁹ Waarom die keuze is gemaakt, en niet Willem als wettige zoon deze taken kreeg toebedeeld, is onduidelijk. Willem werd kasteelheer van kasteel Ammersoyen, gelegen in het westen van Gelderland, dat Reinoud in 1405 had verkregen. Het

² Oosterman (in voorbereiding), p. 2.

³ Oosterman 2015b.

⁴ Oosterman (in voorbereiding), p. 5.

⁵ Het gaat hier om het zinnetje 'Pour une feine', oftewel: 'voor een vrouw', op fol. 9v in het Weense deel.

⁶ Oosterman 2015b.

⁷ Verschillende bronnen wijzen erop dat er meerdere natuurlijke kinderen van Reinoud IV moeten zijn geweest. Zo schrijft Nijhoff 1839 (p. 239) dat er twee natuurlijke zonen waren, die allebei de naam Willem droegen. Een van hen was abt, en de ander (over wie een decreet van koning Sigimund uit 1416 gaat; zie verderop in de tekst) was getrouwd met Hermanna en was heer van Wachtendonk. Het is onduidelijk hoe de stamboom van Reinoud er exact uitziet, maar desalniettemin heeft hij geen wettige kinderen verwekt. Zijn zoon Willem (van Wachtendonk) is wel gelegitimeerd door koning Sigismund, maar was daarvoor dus ook een bastaardzoon van Reinoud. Verder wordt er in andere bronnen gesproken over een bastaardzoons genaamd Reinoud van Gulik, Reinard van Weisweiler en Eduard van Gulik (onder andere aldus de genealogie volgens graafschap-middeleeuwen.nl), al lijkt deze bron niet volledig betrouwbaar, doordat Maria van Harcourt als de moeder van Reinard, Eduard en Willem (van Wachtendonk) wordt aangeduid in dit archief, terwijl we van Maria van Harcourt weten dat ze kinderloos gestorven is.

⁸ Nijhoff 1839, p. CCCXXXVII, 239-240.

⁹ Van Driel 1998, p. 17-20.

is niet helemaal duidelijk of dit al voor Reinouds dood was (1420 wordt genoemd), of pas na Reinouds dood in 1423 als onderdeel van de erfenis.¹⁰

Reinoud had geen zoon die hem op kon volgen als hertog, dus trouwde hij in 1405 met Maria van Harcourt. Vanaf dat moment zou zij door het leven gaan als Maria van Gelre, tot Reinouds dood in 1423.¹¹ Er werd een (grote) bruidsschat betaald door Lodewijk van Orleans, aan wiens hof Maria hofdame was, die zou moeten worden terugbetaald wanneer het huwelijk kinderloos zou blijven.¹² Door de moord op Lodewijk in 1407 is deze nooit terugbetaald, ook al bleef het huwelijk tussen Maria en Reinoud kinderloos. In 1426 zou Maria opnieuw trouwen, met Ruprecht van Berg, de hertog van Gulik. Ook met haar nieuwe echtgenoot kreeg zij geen kinderen. Een jaar later, in 1427, komt Maria te overlijden.¹³

Naar gebedenboeken in de vijftiende eeuw, waar het gebedenboek van Maria van Gelre (1415) toe behoort, is al veel onderzoek gedaan. Allereerst is bekend dat dit soort gebedenboeken gemaakt werd in opdracht van iemand, wat in de middeleeuwen een normale manier was binnen de boekproductie: boeken waren duur en de projecten kostten vaak meerdere jaren om af te ronden. Soms werden boeken gebruikt als statussymbool. Het gebedenboek van Maria van Gelre kan zeker in die categorie geplaatst worden door zijn zeer uitbundige versieringen. Maar, we kunnen ook zien dat dit specifieke werk veel gebruikt is: er zijn duidelijk gebruikssporen zichtbaar in het boek waardoor we zeker weten dat dit boek niet alleen maar ergens lag om mee te pronken. Daarbij is er ook duidelijk dat er niet zomaar wat teksten gebundeld zijn tot een dik boek, want de teksten die zijn opgenomen zijn soms erg persoonlijk van aard, wat niet logisch zou zijn geweest in een boek waarmee je puur en alleen zou willen pronken.¹⁴

Middeleeuwse boeken werden zowel binnen kloostermuren, maar soms ook daarbuiten geproduceerd.¹⁵ Ook is een combinatie van de twee niet ondenkbaar, aangezien het schrijven van de tekst en het verluchten van het werk meestal niet door dezelfde persoon gedaan werd. Zelfs niet alle verluchting werd altijd door dezelfde mensen gemaakt: sommige ateliers hielden zich bijvoorbeeld niet bezig met het maken van miniaturen, maar wel met de versieringen rond de tekst.¹⁶ We weten dat er minstens één persoon aan de tekst heeft geschreven, namelijk Helmich die Lewe, kanunnik en een zeer ervaren kopiist in een klooster in Mariënborn bij Arnhem, dat onderdeel was van de Windesheimse kloosterorde die voortkwam uit Geert Grote's Moderne Devotie (*Devotio Moderna*).¹⁷ Geert Grote heeft ook een eigen getijdenboek samengesteld, waardoor het niet ondenkbaar is dat hier invloeden van in het gebedenboek van Maria terechtgekomen kunnen zijn.¹⁸ Hier ga ik later in dit bachelorwerkstuk dieper op in.

Het gebedenboek van Maria van Gelre was daarnaast ook nog eens specifiek voor haar bedoeld: het is een boek gemaakt en gebruikt voor de privé-devotie. Het werk is zeer persoonlijk, wat onder andere blijkt uit de keuze voor de teksten en de keuze voor de heiligen.¹⁹ Zo bevat het bijvoorbeeld het eerder genoemde gebed om Reinoud te beschermen.

Momenteel wordt het gebedenboek bewaard in twee delen, opgeslagen in twee verschillende bibliotheken. Het grootste deel van het boek ligt in Berlijn (Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz), het andere deel ligt in Wenen (Österreichische Nationalbibliothek).²⁰ Zelfs wanneer

¹⁰ Wennips z.j.; er zijn aanwijzingen dat Willem het kasteel al in 1420 kreeg, maar dat wordt tegengesproken door andere bronnen die het uitdrukkelijk hebben over dat Willem het kasteel als onderdeel van de erfenis van Reinoud kreeg. Kortom, er is enige onduidelijkheid hieromtrent.

¹¹ Oosterman 2015b.

¹² Oosterman 2015b.

¹³ Oosterman 2015b.

¹⁴ Van der Laan 2001, p. 30.

¹⁵ Dückers 2003, p. 405.

¹⁶ Dückers 2003, p. 413.

¹⁷ Oosterman (in voorbereiding), p. 2.

¹⁸ Grote 1940.

¹⁹ Oosterman (in voorbereiding), p. 5.

²⁰ Oosterman (in voorbereiding), p. 3.

deze twee delen gecombineerd zouden worden, ontbreken er helaas nog bladen, dus het boek is niet meer compleet.²¹ De delen lijken niet zomaar uit elkaar te zijn gehaald, maar alle katernen waarin substantieel veel Latijn voorkomt zijn uitgenomen en samengevoegd in wat wij nu kennen als het Weense deel. In het Weense deel zitten, opvallend genoeg, geen miniaturen. Dit in tegenstelling tot het Berlijnse deel waarin bijzonder veel miniaturen voorkomen.²²

Het gebedenboek van Maria van Gelre wordt gezien als een sleutelwerk. Dat wil zeggen dat het een belangrijk werk is, waarmee missende schakels (hopelijk) kunnen worden ingevuld, om zo een compleet beeld van het geheel te creëren: dit boek is zeer belangrijk voor zowel de letterkunde uit het gebied tussen Maas en Rijn, de geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst en voor de rol van Maria als vorstin.²³ In het werk komen minimaal drie culturele of religieuze tradities voor, te weten: de Franse traditie van Maria's geboorteland, de cultuur van het gebied tussen de Maas en de Rijn en de religieuze invloed van de Moderne Devotie.²⁴

Toch is het gebedenboek van Maria van Gelre nog relatief onbekend. Wel heel bekend is een ander werk uit Gelre, dat ongeveer 25 jaar later werd voltooid (rond 1440): het getijdenboek van Katharina van Kleef, ook hertogin van Gelre, net als Maria.²⁵ Het getijdenboek van Katharina van Kleef heeft grootschalige aandacht gekregen en is zeer bekend, maar het gebedenboek van Maria heeft al die tijd buiten de spotlights gestaan.²⁶ Ergens is dit vreemd, aangezien het boek van Katharina nieuwer is, en de twee boeken zoveel overeenkomsten lijken te hebben. Je zou verwachten dat het oudere werk in zo'n geval ook de nodige aandacht krijgt, omdat dat eerder bestond en daardoor wellicht dichter bij 'het origineel' staat. In haar artikel geeft Van der Laan een beschrijving van een gebedenboek en geeft vervolgens aan dat deze kan slaan op het getijdenboek van Katharina, maar dat ze er eigenlijk het gebedenboek van Maria mee bedoelt. Hiermee laat zij zien dat de beide boeken noemenswaardige overeenkomsten hebben, maar dat toch maar één van de twee (namelijk dat van Katharina) bekend is.²⁷

Er is wel geschreven over het gebedenboek van Maria, maar veel van het onderzoek dat beschikbaar is, is (zeer) recent: het onderzoek komt dus eigenlijk nog maar net op gang. Wel moet daarbij vermeld worden dat het boek op dit moment in kritische staat verkeert: het boek is zeer kwetsbaar (te kwetsbaar om te kunnen bestuderen) en het is hoognodig toe aan een restauratie. Dit zal grootschalig onderzoek mogelijk maken.²⁸ Johan Oosterman heeft deze bijzondere taak op zich genomen en is, samen met zijn team, inmiddels druk bezig met het onderzoek naar het boek.

Moderne Devotie

In deze paragraaf zal ik beknopt schetsen hoe de Moderne Devotie tot stand is gekomen en hoe deze in elkaar zit. Ik behandel kort het leven van de oprichter, Geert Grote, en enkele andere grote namen die bij onderzoek naar de Moderne Devotie regelmatig terugkeren, zoals Jan van Ruusbroec. In deze paragraaf wordt ook aandacht besteed aan de manier waarop de Moderne Devotie met teksten omging en waarom zij dit op deze manier deden. Op basis van enkele werken in een uitgebreide onderzoekstraditie formuleer ik een zo compleet mogelijk beeld van de Moderne Devotie en hun gedachtegoed in één paragraaf. We beginnen de tocht langs de Moderne Devotie nabij Arnhem, bij Mariënborn.

Mariënborn, het klooster dat voor de creatie van het gebedenboek van Maria van Gelre van groot belang is geweest, is ook wel bekend als Mariëndaal of als het fonteyne klooster (fontis beatae

²¹ Oosterman (in voorbereiding), p. 3.

²² Oosterman (in voorbereiding), p. 3.

²³ Oosterman (in voorbereiding), p. 5.

²⁴ Van der Laan 2001, p. 11.

²⁵ Woodruff z.j.

²⁶ Van der Laan 2001, p. 1.

²⁷ Van der Laan 2001, p. 1.

²⁸ Van der Laan 2001, p. 1.

Mariae).²⁹ Mariënborn stond niet op zichzelf, maar hoorde bij een al bestaand klooster dat gevestigd was in Windesheim, bij Zwolle. Mariënborn wordt wel 'de oudste dochter' van Windesheim genoemd.³⁰ Daarmee wordt verwezen naar de band die Mariënborn heeft met Windesheim en naar het feit dat Mariënborn het tweede klooster was in een later veel grotere kloosterorde, namelijk die van het Windesheimse Kapittel: de kloosterorde behorende tot de Moderne Devotie. Het klooster Mariënborn is in 1392 bij Arnhem gesticht vanuit Windesheim, nadat Wijnand van Arnhem zijn landgoed daarvoor beschikbaar stelde.³¹ De eerste rector van dit nieuw gestichte klooster zou Johannes Hemerken worden, tegenwoordig beter bekend als Johannes van Kempen.³² Deze Johannes is de broer van de alom bekende Thomas van Kempen, of zoals hij doorgaans genoemd wordt: Thomas à Kempis.³³ Dit klooster is opgericht na de dood van Geert Grote, die in 1384 op 43-jarige leeftijd overleed aan de gevolgen van pest.³⁴

Voor dit bachelorwerkstuk is dit specifieke klooster erg interessant, aangezien we de kopiist van het gebedenboek van Maria van Gelre, Helmich die Lewe, er rechtstreeks aan kunnen verbinden. Deze broeder schrijft namelijk zelf in de colofon die hij in Maria's gebedenboek opneemt: 'Ind wart gheeynt oevermits broider Helmich die Lewe, regulier zoe Marienborn bi Arnhem.'³⁵ Oftewel, het boek is voltooid door broeder Helmich die Lewe, regulier te Mariënborn bij Arnhem. Voor zo ver wij weten heeft broeder Helmich niet gewerkt aan het deel van het gebedenboek dat na 1415 nog is toegevoegd.³⁶ Verder weten we van deze monnik helaas weinig. De enige informatie die we verder nog hebben is dat hij later in een klooster nabij Zwolle verbleef.³⁷

Aan de oorsprong van de Moderne Devotie stond Geert Grote (1340-1384). Deze koopmanszoon erfde het familiekapitaal toen zijn ouders aan de pest overleden en gebruikte dit geld om te gaan studeren. Eerst in Deventer aan de Latijnse school en later aan de Sorbonne-universiteit in Parijs. Hier studeerde hij geneeskunde, astrologie, theologie en geneeskunde. Grote was (zeer) kritisch op de Kerk, met name op hoe de Kerk omging met het uitgeven van titels en banen, en hoe zij haar eigen regels (zoals die van het celibaat) niet naleefde. Na enige jaren geleefd te hebben onder de regels van het Kapittel van de Dom van Aken en later dat van de Dom van Utrecht, werd Grote in 1372 ziek, zo erg dat het hem bijna fataal werd. Dit zorgde ervoor dat hij zijn leven radicaal omgooide en zich terugtrok in een kartuizer klooster bij Arnhem. Hier leerde hij 'de spirituele traditie van de Kerk kennen.' Grote veranderde langzaam tot een fanatiek hervormer van de Kerk: hij bekritiseerde hoe de Kerk zich gedroeg, maar kwam ook met oplossingen en hij preekte deze ook. Een van deze oplossingen was dat Grote preekte dat gelovigen zelf verantwoordelijkheid moesten nemen voor hun eigen zielenheil, en dat zij niet moeten rekenen op de in Grottes ogen vaak 'lakse geestelijken'. Grote mocht preken, aangezien hij in 1379 tot diaken was gewijd door de bisschop van Utrecht, waarmee hij toestemming had om te preken. Grote kreeg steeds meer volgers. Zoveel zelfs, dat de Kerk in 1383 alle diakenen van het bisdom Utrecht verbood in het openbaar te preken, om zo Grote tot zwijgen te dwingen. Dit zegt veel over hoe Grote in zijn eigen tijd werd gezien: hij was geen deel van de gevestigde orde, want juist de gevestigde orde legde hem het zwijgen op. Grote was dus duidelijk een figuur 'uit de marge', terwijl hij tegenwoordig zo'n prominente rol toebedeeld krijgt binnen de kaders van het christendom.³⁸ Grote liet het niet bij zijn preekverbod zitten. Hij trok zich terug en begon teksten te vertalen van en naar het Latijn. Daarnaast stelde hij een getijdenboek samen in de volkstaal, om zo niet alleen de elite, maar ook het gewone volk achter zich te kunnen krijgen, zowel mannen als vrouwen (ook voor vrouwen, die doorgaans minder kennis van het Latijn hadden, was

²⁹ Gelders Archief 2011, 2.1 Geschiedenis.

³⁰ Gelders Archief 2011, 2.1 Geschiedenis.

³¹ Gelders Archief 2011, 2.1 Geschiedenis.

³² Hoekstra 2011, p. 100.

³³ Gelders Archief 2011, 2.1. Geschiedenis.

³⁴ Hoekstra 2011, p. 99.

³⁵ *Gebedenboek van hertogin Maria van Gelre* 1415, fol. 410r.

³⁶ Delaissé 1968, p. 19.

³⁷ Oosterman 2015a.

³⁸ Van Oostrom 2013, p. 507, 511.

Grotes getijdenboek namelijk toegankelijk, vanwege het feit dat het in de volkstaal geschreven werd).³⁹ In 1384 kocht Grote een huis in Zwolle van waaruit hij het gedachtegoed van de Moderne Devotie kon gaan uitdragen. Mede dankzij een bevriende rector van de plaatselijke school (Johannes Cele) had Grote de gelegenheid om dit gedachtegoed te verspreiden. Later in 1384 zou Grote overlijden aan de gevolgen van de pest, waardoor hij de (enorme) groei van 'zijn' organisatie, de Moderne Devotie, nooit heeft kunnen meemaken, omdat dit na zijn dood pas echt op gang kwam.⁴⁰ Nog voor 1400 zou de Moderne Devotie al een veertigtal kloosterlocaties hebben.⁴¹

In de jaren die volgen op het ontstaan van de beginselen van het gedachtegoed van de Moderne Devotie onder leiding van Geert Grote zal het Kapittel van Windesheim snelle groei kennen, waarbij meerdere kloosters zich bij het Windesheimse kapittel zullen aansluiten. Zelfs het hele Kapittel van Groenendaal, een vereniging van kloosters in de Zuidelijke Nederlanden, wordt in 1412 geïntegreerd in de kloosterorde van de Moderne Devotie.⁴² Een van de prominente figuren binnen het Kapittel van Groenendaal was Jan van Ruusbroec (1293- 1381), een goede kennis van Geert Grote.⁴³ Grote bezocht Ruusbroec in Groenendaal op zijn terugreis vanuit Parijs, waar de jonge devoot boeken had gekocht. Ruusbroec was al zeer oud (85) op het moment dat de 37-jarige Grote hem kwam bezoeken.⁴⁴ Toch was Ruusbroec voor de Moderne Devotie van groot belang. Hij was een, naar het schijnt, enorm charismatische man die met zijn preken en geschriften (waarvan *Die cierheit der gheestelijker brulocht* als een van zijn meesterwerken geldt) vele mensen wist te bereiken. Onder Ruusbroecs publiek bevond zich ook Geert Grote, van wie we verwachten dat hij Ruusbroecs teksten heeft leren kennen in Monnikshuizen waar hij als zwijgende asceet verbleef in de tijd nadat hij een preekverbod opgelegd had gekregen.⁴⁵

De manier waarop jarenlang met Ruusbroecs teksten werd omgegaan sloot aan de ene kant erg aan bij de manier waarop de Moderne Devotie dat deed, maar aan de andere kant ook totaal niet. Ruusbroecs teksten werden decennia lang uitzonderlijk precies overgeschreven, in tegenstelling van wat normaal was voor de veertiende eeuw.⁴⁶ De Moderne Devotie maakte er zelf ook werk van om teksten secuur over- of op te schrijven. De Devoten hadden een uiterst nauwkeurig boekbedrijf in gang gezet: hun teksten waren van zeer hoge kwaliteit.⁴⁷ Maar, daartegenover staat dat de Devoten zelf ook kritisch naar bestaande teksten en vertalingen keken, en er ook niet vies van waren om teksten te verbeteren. Zo wordt er binnen de gemeenschap gewerkt onder andere aan een eigen Bijbelrevisie en een eigen versie van de Vulgaat.⁴⁸ De Devoten keken ook nauwkeurig naar oude bestaande vertalingen, waarbij ze een uitspraak van Zerbolt (een van de eerste broeders van het Gemene Leven) in het achterhoofd hielden: 'men mach wael die Latijnschen boeken daer bij brengen ende corrigeren die Duutsche boeken dair sij tonrecht sijn off quelliken overgesattet.'⁴⁹ Kortom, wanneer een boek onterecht slecht vertaald is, mag je het corrigeren aan de hand van de Latijnse (originele) teksten.⁵⁰ Zoals Van Oostrom het treffend verwoord: 'Niet eerder zien we in de middeleeuwse Lage Landen zo veel systematische bekommernis om de kwaliteit van teksten, en een zo doorleefd besef dat het bederf gemakkelijk binnensluipt in een overschrijfcultuur.'⁵¹

De Moderne Devotie hield zich in het begin van de vijftiende eeuw steeds meer bezig met boekproductie. Steeds meer religieuze geschriften worden vervaardigd (gekopieerd en geschreven)

³⁹ Van Oostrom 2013, p. 499.

⁴⁰ Hoekstra 2011, p. 11-13.

⁴¹ Van Oostrom 2013, p. 488.

⁴² Hoekstra 2011, p. 100-102.

⁴³ Van Oostrom 2013, p. 262.

⁴⁴ Van Oostrom 2013, p. 486.

⁴⁵ Van Oostrom 2013, p. 264, 486.

⁴⁶ Van Oostrom 2013, p. 264.

⁴⁷ Van Oostrom 2013, p. 490.

⁴⁸ Van Oostrom 2013, p. 491, 497.

⁴⁹ Gerard Zerbolt van Zutphen, zoals geciteerd in Van Oostrom 2013, p. 491.

⁵⁰ Van Oostrom 2013, p. 491.

⁵¹ Van Oostrom 2013, p. 491.

en verspreid vanuit en door de kloosters van de Moderne Devotie.⁵² Een van de boeken die in het begin van de vijftiende eeuw wordt gemaakt is -uiteeraard- het gebedenboek van de hertogin van Gelre, waar in dit werkstuk de focus op ligt.

Veel van de werken van de Moderne Devotie zijn bewaard gebleven. Dit kwam voor een groot deel door de zogenaamde zusterhuizen, oftewel de woonhuizen van de 'zusters van het Gemene Leven', zoals de vrouwelijke volgers van de Moderne Devotie ook wel genoemd werden.⁵³ Hoewel deze zusterhuizen erg belangrijk zijn geweest binnen de Moderne Devotie, wordt er in dit bachelorwerkstuk niet uitgebreid bij stilgestaan, omdat de werkzaamheden rond schrijven en vertalen van teksten met name door de broeders van het Gemene Leven werden uitgevoerd.⁵⁴ Kopiëren van teksten, daarentegen, werd zowel door de mannen als vrouwen gedaan, mede omdat dit een van de manieren van de Moderne Devoten was om bezig te zijn met religie. De Devoten schreven met een 'driedelig doel: ter verbreiding van het gedachtegoed, ter ondersteuning van de spirituele gemeenschap en ter opbouw van de eigen religieuze persoonlijkheid.'⁵⁵ Met het schrijven werd niet alleen de tekst nog eens extra op papier of perkament gezet, maar kwam deze ook (nogmaals) 'in hoofd en hart van de scribent' terecht, wat dus rechtstreeks bijdroeg aan de religieuze persoonlijkheid van de scribent zelf.⁵⁶

De Moderne Devoten waren niet alleen bezig met het overschrijven van teksten. Zij vertaalden ook teksten vanuit het Latijn naar het Nederlands en omgekeerd.⁵⁷ Vertalen van teksten werd echter niet altijd en niet door iedereen evenveel gewaardeerd: vertaling van heilige teksten was uit den boze, want deze dienden in de oorspronkelijke taal (Latijn dus) gelezen te worden, liefst zelfs door iemand die ervoor gestudeerd had (leken waren geen goede Bijbelverstaanders, aldus de gevestigde geestelijken). Dit merkten Geert Grote en zijn Moderne Devotie, maar ook verscheidene van hun voorgangers liepen al in de dertiende eeuw tegen ditzelfde probleem aan, zoals bijvoorbeeld verschillende bijbelvertalers of een persoon als Jacob van Maerlant bij het schrijven van zijn *Rijmbijbel*. Er waren zelfs vertalers die hun werk anoniem deden omdat ze niet 'te koop wilden lopen' met hun vertaalwerk van religieuze geschriften.⁵⁸ Een voorbeeld hiervan is de persoon die in de literatuur bekend staat als de 'Bijbelvertaler van 1360', die op geen enkele plek zijn naam noemt bij zijn vertalingen, maar verder veel details documenteert omtrent zijn publicaties.⁵⁹

Nadat Geert Grote letterlijk het zwijgen was opgelegd door het preekverbod, wijdde hij zich tot het schrijven en vertalen van teksten in, van en naar het Latijn en het Middelnederlands. Uiteindelijk werden deze teksten, of in ieder geval een deel ervan, bijeengevoegd in wat het meestgelezen middeleeuwse boek in de volkstaal zou worden: Grotés eigen *Getijdenboek*.⁶⁰ Van dit werk zijn op dit moment wereldwijd verspreid nog ten minste achthonderd exemplaren bekend, wat voor een boek uit die tijd ongekend veel is. Van Oostrom concludeert op basis van dit aantal dat het waarschijnlijk is dat er zeker tienduizend exemplaren moeten zijn geweest en dat de tekst 'zijn weg gevonden heeft

⁵² Hoekstra 2011, p. 102-103; Van Oostrom 2013, p. 491.

⁵³ Van Oostrom 2013, p. 189.

⁵⁴ Van Oostrom 2013, p. 498.

⁵⁵ Van Oostrom 2013, p. 490.

⁵⁶ Van Oostrom 2013, p. 490.

⁵⁷ Het Nederlands zoals wij dat nu kennen bestond in de tijd van de Moderne Devotie natuurlijk nog niet. Voor het gemak substitueer ik 'volkstaal in de Nederlanden' hier en gebruik ik de term 'Nederlands'.

⁵⁸ Van Oostrom 2013, p. 213.

⁵⁹ Van Oostrom 2013, p. 241. De 'Bijbelvertaler van 1360' wordt door sommigen gelijkgesteld aan de persoon Petrus Naghel (prior van Herne van 1366 tot 1369), maar Van Oostrom sluit niet uit dat Petrus Naghel een andere persoon is dan de Bijbelvertaler van 1360, omdat hij het bewijs wat ervoor beschikbaar is niet toereikend acht om dit met zekerheid te kunnen zeggen. Van Oostrom weigert dan ook om deze twee namen onlosmakelijk aan elkaar te verbinden, of om te beweren dat deze twee namen bij dezelfde persoon horen. Van Oostrom merkt op dat dit twee redenen kan hebben: ofwel wil hij niet bekend zijn in verband met eventuele kritiek, ofwel komt dit voort uit de idealen van de kartuizer monniken die leefden onder het motto *amo nesciri* ('ik begeer niet gekend te worden').

⁶⁰ Van Wijk 1940, p. 1.

naar menig burgerhuis.' Grottes getijdenboek is daarmee 'met afstand het meest gebruikte Nederlandstalige boek geweest (in Noord én Zuid) van heel de Middeleeuwen.'⁶¹

Een van de teksten die we kennen uit het getijdenboek zijn de 'Getijden van de Eeuwige Wijsheid'.⁶² Deze tekst (in feite een reeks gebeden) komen we ook tegen in het gebedenboek van Maria van Gelre. De versie van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid die in het getijdenboek van Geert Grote is opgenomen wordt toegeschreven aan Geert Grote zelf. Wel moet daarbij aangegeven worden dat deze getijden niet door Grote zijn gecreëerd, maar dat ze door hem zijn vertaald en bewerkt. 'De Getijden van de Eeuwige Wijsheid zijn een vertaling en bewerking van de *Cursus de Aeterna Sapientia* van de dominicaan Heinrich Seuse (1295-1366).'⁶³ Grottes bewerking is volgens Weiler terug te vinden in meer dan driehonderd handschriften, wat een verbluffende hoeveelheid genoemd mag worden. De tekst mag dan geen originele creatie van Grote zijn, wel is bekend dat hij de tekst heeft vertaald en bewerkt, waardoor het aannemelijk is dat hij zijn eigen zienswijzen in de tekst heeft kunnen verwerken. Ook is het aannemelijk dat Grote deze tekst belangrijk vond en deze in zijn gedachtegoed paste, omdat hij de tekst opnam in zijn getijdenboek. Het is onwaarschijnlijk dat hij teksten heeft opgenomen wanneer hij zelf niet achter de inhoud van deze teksten zou staan, omdat hij het boek zou gaan gebruiken voor zijn dagelijkse omgang met het belangrijkste in zijn leven: zijn religie.

Verbinden gebedenboek Maria van Gelre met Moderne Devotie

Maria van Gelres gebedenboek is, zoals eerder al beschreven, een bijzonder boek. Het is uiterst divers en is op veel verschillende manieren te benaderen en te bestuderen. Er is veel mogelijkheid tot het leggen van verbindingen met bijvoorbeeld andere werken en zelfs andere culturen. In deze paragraaf ga ik de twee versies van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid met elkaar vergelijken en verbinden op zo veel mogelijk manieren. Ik zal me voornamelijk focussen op de links tussen de Moderne Devotie en Maria's gebedenboek die te vinden zijn in de tekst, maar ik zal ook andere mogelijkheden benoemen en uitwerken. Ik doe dit op deze manier, omdat deze Getijden oorspronkelijk afkomstig zijn uit de kringen rond de Moderne Devotie. Zo is er te bekijken hoe de tekst beïnvloed is in de versie van Maria van Gelre. We kunnen bekijken of de tekst hetzelfde is, of dat er afwijkingen te vinden zijn in de inhoud van de tekst. Met name de afwijkingen zijn hiervoor van belang, omdat aan de hand daarvan gekeken kan worden of er bijvoorbeeld invloeden zijn vanuit de opdrachtgeefster van het gebedenboek.

In Maria's gebedenboek is de tekst helaas niet meer compleet: het eerste deel van de tekst ontbreekt, en de tekst begint abrupt in het midden van een woord (het woord '[schoin]heit') op fol. 10r in het Weense deel.⁶⁴ Wanneer je het aantal ontbrekende bladzijden vergelijkt met het getijdenboek van Geert Grote, moet er ongeveer een kwart van de tekst ontbreken (pakweg 8 folia, of 15-16 bladzijden). Hoewel dit een substantieel deel van de tekst is, is er nog genoeg van de tekst over om deze te kunnen vergelijken met de versie van de Moderne Devotie. In Bijlage 2 van dit werkstuk is een volledige lijst met verschillen opgenomen. De enige verschillen die hier niet genoemd zijn, zijn andersgespelde woorden en verschillen in opmaak van de pagina. In deze paragraaf zullen de meest interessante en opvallende verschillen uitgebreider behandeld worden.

Op een aantal punten verschilt Maria's gebedenboek consequent met de versie van de tekst van de Moderne Devotie. Het meest opvallende is dat in de versie van de Moderne Devotie geen Latijn te vinden is. De tekst in Van Wijks editie is volledig in de volkstaal geschreven. In Maria's tekst, daarentegen, vinden we wel Latijn. In het deel van de tekst dat bewaard is gebleven is grofweg

⁶¹ Van Oostrom 2013, p. 492-495.

⁶² Van Wijk 1940, p. 92-112. Op deze pagina's vinden we de volledige tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid zoals door Geert Grote opgenomen in zijn getijdenboek.

⁶³ Weiler 1984, p. 9-10.

⁶⁴ Voor de spelling van 'schoinheit', vgl. r. 506. Alle regelnummers in deze paragraaf verwijzen naar de regelnummers zoals opgenomen in Bijlage 1.

eenvijfde tot een kwart van de tekst in het Latijn geschreven, verspreid in delen door de hele tekst. Deze passages zijn in Middelnederlandse variant in Van Wijks editie te vinden en zijn (onderdelen van) bekende religieuze teksten, die zijn overgenomen binnen de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, allen afkomstig uit de psalmen en kantieken. Binnen de Katholieke Kerk had Latijn in die tijd nog altijd een prominente rol en belangrijke teksten werden dan ook doorgaans in het Latijn (voor)gelezen. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze passages in het Latijn zijn opgenomen omdat Maria ze al in die taal kende vanuit Frankrijk, ook omdat het gebruikelijk was dat adellijke meisjes leerden lezen aan de hand van het (Latijnse) psalter. Toch is het een bijzonder fenomeen, want er zijn geen andere voorbeelden van dit soort tweetalige versie van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid bekend.

Ook lijken er bij veel van de ‘kopjes’ een paar woorden in het Latijn te zijn opgenomen, om die vervolgens in de volkstaal te herhalen. Een voorbeeld hiervan vinden we in r. 98. Hier staat: ‘O ihesu rex a .’, wat in r. 99-100 direct wordt herhaald met de woorden ‘O ihesus [wonderlich] koninc’.⁶⁵ Dit soort constructies vinden we door de hele tekst, bij een groot deel van de kopjes (die in rood zijn opgenomen in Maria’s tekst en in Van Wijks editie boven de alinea staan). Enkele andere voorbeelden hiervan zijn r. 194 (waarin de tekst ‘amor ihesu dulcissim[us]’ direct gevolgd wordt door ‘O alre suyste mynne ihesu’ op r. 195-196), r. 259-260 (waarin de tekst ‘benedicamus d[omi]no’ direct wordt gevolgd door ‘laist ons gebenedijden den herren’ op r. 260-261) en r. 347 (waarbij ‘ihesu summa benigni’ direct gevolgd wordt door ‘O ihesu die oeverste’ in r. 348).

Een mogelijke verklaring voor deze Latijnse zinnen (woordgroepen) zou kunnen zijn dat ze gebruikt kunnen worden als een soort leidraad (mogelijk voor Maria?). We weten dat Maria van oorsprong Frans moet hebben gesproken, dus het zou niet ondenkbaar zijn dat zij moeite heeft met de volkstaal van Gelre. Door de haar waarschijnlijk in het Latijn (of misschien Frans?) bekende teksten in de volkstaal in te leiden met een zin of een paar woorden in het Latijn, kan Maria de haar bekende tekst mogelijk makkelijker identificeren (en daarmee: lezen en begrijpen). We moeten ons realiseren dat in de vijftiende eeuw de parate kennis over de Bijbel een stuk groter was dan dat die vandaag de dag nog is. Is het boek daarmee mogelijk deels te zien als ‘taalcursus’, waarmee Maria aan de hand van haar bekende teksten de taal in Gelre kon leren lezen?

In r. 500 staat één woord dat niet voorkomt in de versie van de Moderne Devotie. Het gaat hierbij om het woord ‘hanc’. Op zichzelf lijkt het een betekenisloos woord en lijkt het vreemd dat het is opgeschreven. Maar, het woord komt op twee andere plekken binnen de Getijden van de Eeuwige Wijsheid ook voor. In beide gevallen (r. 92 en 302) staat het in de volgende context: ‘Hanc amavi et exquisim (exq[uisivi]) [a]’. Deze zin betekent ‘ik hield van haar en zocht [een]’. Hierboven was al opgemerkt dat dit soort Latijnse woordgroepen vaak direct erna vertaald worden in de tekst. Dit is ook hier het geval, want de hierop volgende regels zijn respectievelijk: ‘Dese hain ich gemyndt ind uys gesoech [...]’ (r. 93-94), ‘Diese hain ich gemyndt ind uyss gesoicht [...]’ (r. 303-304) en ‘Diese hain ich gemyndt ind uysgesoicht [...]’ (r. 501-502). Opvallend is hier dat er in r. 500 dus alleen het Latijnse woord ‘hanc’ is opgenomen. Heeft de kopiist (of de opdrachtgever?) wellicht gedacht dat de lezer het na twee keer wel zou moeten weten, en dus maar één Latijns woord opgenomen? Dit is aannemelijk, omdat het in r. 302 al korter wordt opgeschreven dan in r. 92, en in r. 500 is het vervolgens nog korter (vgl.: ‘Hanc amavi et exquisim a’ in r. 92; ‘hanc amavi et exq’ in r. 302; ‘hanc’ in r. 500). ‘Hanc amavi et exquisivi a’ zijn de eerste woorden van de Latijnse versie van de Bijbeltekst Spreuken 8:2 (Sapientia 8:2), zoals in de *Biblia Sacra Vulgata*.⁶⁶ Dit Bijbelvers is in het Middelnederlands compleet opgenomen in de Getijden van de Eeuwige Wijsheid (in Maria’s versie o.a. in r. 303-308).⁶⁷

⁶⁵ ‘Wunderlich’ is hier opgenomen tussen rechte haken omdat het er in het Latijn er niet bij staat.

⁶⁶ Sapientia (Spreuken) 8:2 in *Biblia Sacra Vulgata*: ‘hanc amavi et exquisivi a iuventute mea et quaesivi sponsam mihi adsumere et amator factus sum formae illius’; <https://www.biblegateway.com>.

⁶⁷ Spreuken 8:2 in r. 303-308: ‘Diese hain ich gemyndt ind uyss gesoicht van mynre iunckheit. ind hain sij gesoicht mir zu eyne bruydt zu intfancgen. ind ich bijn geworden eyne mynre yerre forme.’

In totaal zijn er drie grotere delen van de tekst die niet voorkomen in Geert Grottes getijdenboek, maar die in Maria's tekst wél volledig zijn opgenomen. Het gaat hierbij om meerdere regels per keer, te weten r. 531-555 (Latijn), 565-584 (Nederrijns) en 650-657 (Latijn). In alle drie de gevallen wordt in Geert Grottes getijdenboek gemeld dat er verder gelezen moet worden aan de hand van andere teksten en er wordt gemeld welke teksten bedoeld worden. De teksten zijn in Geert Grottes getijdenboek inderdaad terug te vinden: het gaat om respectievelijk het 'Magnificat [anima mea]' of 'Onser vrouwen sanc.' in de Getijden van de Heilige Maagd (Van Wijk p. 66), 'Nunc dimittis' ofwel 'Des olden symeons sanc. Nunc d'.', ook in de getijden van de Heilige Maagd (Van Wijk p. 69) en tot de 'Collecte', die verwijst naar een tekst die eerder in de Getijden van de Eeuwige Wijsheid te vinden is (te weten: Van Wijk p. 100, en r. 166-187 in Maria's gebedenboek). In Van Wijk wordt dus terugverwezen naar teksten die eerder in het getijdenboek zijn opgenomen. In Maria's gebedenboek wordt dat echter niet gedaan, maar worden te teksten (volledig) overgenomen. Bijzonder is ook dat in de teksten ook in Van Wijk volledig zijn overgenomen in de Getijden van de Heilige Geest (dus ook daar zijn ze tweemaal in hun volledigheid aanwezig, respectievelijk op p. 83 en 85). Dat deze teksten in hun geheel voorkomen in Maria's gebedenboek kan erop wijzen dat ze niet elders in het gebedenboek staan. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Getijden van de Heilige Maagd (oftewel de Mariagetijden) in hun volledigheid niet zijn opgenomen in Maria's gebedenboek. Zeker weten doen we dat echter niet.

Naast het voorkomen van Latijn valt in Maria's versie op dat de spelling van veel woorden (net) anders is dan in de versie die Van Wijk heeft samengesteld. Hiervoor is denk ik een vrij gemakkelijke verklaring: in de vijftiende eeuw waren er nog geen vaste spellingsregels, waarmee het begrijpelijk lijkt dat er afwijkingen in de spelling voorkomen. Hoewel de Moderne Devotie altijd nauwkeurige kopieën nastreefde, zijn verschillen in spelling dus niet vreemd.⁶⁸ Wel is het zo dat de tekst binnen zichzelf een relatief consequente spelling aanhoudt. Zo wordt het hedendaagse *en* altijd geschreven als 'ind' in de tekst van Maria, en altijd als 'ende' in de tekst van de Moderne Devotie. Hierop is in Maria's tekst slechts één uitzondering, namelijk in r. 641-642, waar plots 'indt' geschreven wordt. Omdat dit een éénmalig voorkomen is, is het niet uit te sluiten dat het hier gaat om een vergissing van de kopiist, maar echt een spelfout kunnen we het niet noemen door het gebrek aan uniforme spellingsregels. Toch blijft het opmerkelijk, want het betreft wel een inconsistentie. Verder lijkt er nog een spelfout te zijn in r. 646, waar het woord *psalm* is geschreven als 'Spalmus', terwijl het nergens anders in de tekst op die manier wordt geschreven (elke andere plek is 'psalmus'. Tot slot is er nog een fout te vinden in r. 686-687, waar 'Herre ver' tweemaal is geschreven: 'Herre ver Herre verhoere [myn gebet].'

Het lijkt erop dat alle Latijnse passages in de tekst rood onderstreept zijn. Hier kunnen we dus niet volledig uitgaan van de transcriptie van Van der Laan, want hierin zijn niet alle in Maria's tekst ondersteepte woorden ook onderstreept weergegeven. Ter illustratie: in Van der Laans transcriptie is in r. 394 'D[omi]ne exaudi' niet onderstreept en in r. 336-337 wel, terwijl beide regels in Maria's tekst wel onderstreept zijn.⁶⁹

In regels 262 en 411 is het woord 'selicheit' geschreven vóór het kopje waar het eigenlijk achter hoort te staan. Hoewel dat een fout lijkt, is dat niet het geval: dit is gedaan om zo de initialen (want die is er in beide gevallen) te kunnen maken met de S van 'selicheit', in plaats van in de rode tekst.

Toch wordt niet elk woord altijd op dezelfde manier geschreven. Zo wordt *Jezus* in verschillende vormen geschreven in Maria's tekst, zoals 'ihesum', 'ihesus' en 'ihesu' (alle voorbeelden vanuit de stukken geschreven in de volkstaal). Dit kan in ieder geval deels verklaard worden, namelijk aan de hand van naamvallen. Zo komt 'ihesum' bijvoorbeeld altijd voor na 'oevermitz'. Van der Laan heeft in haar transcriptie driemaal 'ihesu' voorzien van een -m na 'oevermitz' (nl. op r. 332, 402 en 473).⁷⁰ Dit is interessant, want hier is dus te zien dat de grammaticaregels niet altijd op dezelfde manier worden toegepast. Op andere plekken heeft de kopiist dit namelijk zelf ook al gedaan (namelijk op r. 253, 575

⁶⁸ Zie hiervoor ook de paragraaf over de Moderne Devotie, eerder in dit werkstuk.

⁶⁹ 'Domine exaudi' zijn de eerste twee woorden van Psalm 101.

⁷⁰ Van der Laan schrijft dit dan in haar transcriptie als 'ihesu[m]'.

en 680). Komen deze verschillen door het gebrek aan vaste regels? Of, zijn het eigenlijk fouten van de kopiist (of de oorspronkelijke auteur)? Of maakte het gewoon eigenlijk niet uit? Dit laatste lijkt het meest waarschijnlijk.

Het overgrote deel van de tekst zoals die te vinden is in Van Wijks editie is zo goed als woordelijk de tekst zoals die in Maria's gebedenboek staat (afwijkende spelling daargelaten). Er zijn maar enkele voorbeelden te vinden waarbij de woordvolgorde in Maria's tekst afwijkt ten opzichte van Van Wijks editie. Het gaat hierbij om één frase die enkele keren voorkomt, namelijk: 'Oevermitz ihesu[m] xp[risti]m dijnen sun onsen herre' (r. 332-333), waarbij 'onsen herre' in Maria's tekst aan het eind van de zin wordt geplaatst. In de tekst van de Moderne Devotie staat dit meer naar voren in de zin, namelijk direct na 'oevermitz' (vgl.: 'Ouermits onsen heren ihesum cristum' in Van Wijk 1940, p. 104). Dit verschil komt op dezelfde manier voor in r. 253-254, 402-403 en 681.

Er zijn nog enkele voorbeelden van verschillen in woordvolgorde, maar deze komen niet meermaals voor binnen de tekst. Zo staat in r. 355 het woord 'niet' vóór het woord 'anders', terwijl dat er in de versie van de Moderne Devotie achter staat en staat in r. 675-676 het woord 'moegen' voor 'versmeen', terwijl dat in Van Wijks editie omgedraaid is. In r. 417-421 is er ook sprake van een verschil in woordvolgorde, maar dit betreft een wat langere passage. Het gaat hierbij om 'In so wat steede ich bijn begere ich ihesum mit mir wie blijde bijn ich als ich yn vinde wie selich bijn ich als ich yn behalde', wat in Van Wijks editie wordt verwoord als 'In wat steden dat ic bin so begheer ic minen ihesum. hoe blide bin ic als ic hem vinde. hoe salich bin ic als ic hem holde'. Hoewel dit grotendeels gelijk is qua woordvolgorde, zitten er wel een paar verschillen in. Zo is in Maria's tekst 'so' toegevoegd en is 'dat' weggelaten. Vervolgens wordt 'begheer ic minen ihesum' geschreven als 'begere ich ihesum mit mir'. Qua betekenis lijkt er geen verschil te zijn, ook niet in de eerdere passages waarin de woordvolgorde anders is.

Er zijn enkele frasen in Maria's tekst die consequent anders zijn dan in Van Wijks editie. Een van de voorbeelden hiervan is 'got sij geloift' (of een variant daarvan met een lichtelijk andere spelling), dat op meerdere plekken in Maria's tekst voorkomt (o.a. r. 261, 340-341, 410 en 481-482). In elk van deze vier plekken staat in Van Wijks editie: 'Gode segghe wi danc. Alle ghelouige sielen moeten rusten in vreden Amen.' Toch komt dezelfde tekst ('God si ghelouet') wel voor in Van Wijks editie, dus hij is niet op alle punten 'vervangen'.⁷¹ In r. 691-694 is ook nog wat bijzonders te vinden over deze zin: het lijkt erop dat er hier wat meer in de tekst veranderd is. Hieronder staan de twee versies naast elkaar, met links de versie zoals die in Maria van Gelres tekst staat, en rechts de variant in Van Wijks editie.

(691)	Got sij geloift. Fideliu[m]	Gode segghe wi danc.
(692)	anime per misericordiam dei. ⁷²	
(693)	Alle gelevvighe sele[n] moes	Alle ghelouighe sielen mot-
(694)	sen resten in vreden. Amen.	en rusten in vrede Amen. ⁷³

Regels in Van Wijks editie afgebroken zoals in Maria's tekst om ze duidelijker naast elkaar te kunnen zetten; regelnummers zoals in Bijlage 1.

Om deze reden lijkt het alsof er hier sprake is van een vervanging van 'Gode segghe wi danc' door 'Got sij geloift' in Maria's tekst en dat de zin, na het Latijn, verdergaat op de manier zoals we dat meerdere keren terugvinden in Maria's tekst. Wat hier opmerkelijk aan is, is dat er dus een zin Latijn staat in het midden van een uitspraak die op meerdere plekken direct bij elkaar staat.

In de Getijden van de Eeuwige Wijsheid zijn ook enkele van de o-antifonen opgenomen (verzen uit de liturgie van de Rooms-katholieke Kerk, ook wel de 'grote antifonen' of 'antiphonae majores' genoemd). Niet alle zeven o-antifonen zijn terug te vinden in de Getijden van de Eeuwige Wijsheid: alleen de antifonen beginnend met 'O [eterna] Sapientia' (r. 157 e.v.) en 'O Oriens' (r. 555 e.v.).

⁷¹ Bijvoorbeeld Van Wijk 1940, p. 103 (laatste woorden), is r. 309 in Maria's tekst.

⁷² Doorgehaald, omdat dit niet in Van Wijks editie voorkomt.

⁷³ Van Wijk 1940, p. 112.

Al met al zijn de Getijden van de Eeuwige Wijsheid die in Maria's gebedenboek staan niet heel erg verschillend van de versie zoals in Van Wijk. Inhoudelijk komen de teksten grotendeels overeen, maar er zijn wel enige verschillen aan te duiden, zoals hierboven te lezen is. Hier en daar lijken relatief kleine betekenisverschillen op te treden, of worden andere bewoordingen gebruikt om (ongeveer) hetzelfde uit te drukken, maar grote delen van de tekst komen ook letterlijk overeen tussen de twee versies.

Het is natuurlijk niet genoeg om uitsluitend naar de tekst zelf te kijken, ook al geeft de tekst een goede basis om verder te kijken. Er zijn (veel) meer manieren waarop we Maria van Gelre met de Moderne Devotie kunnen vergelijken. Zo zijn er ook observaties te maken rondom bijvoorbeeld de plaats waarop het boek gemaakt is, de persoon van Maria van Gelre zelf, de vorm van het boek, de taal die gebruikt wordt, de omvang, en nog veel meer. In het komende deel van deze paragraaf zal ik me daarop focussen, om een zo breed mogelijk beeld uiteen te zetten over de verbinding van Maria van Gelre en de Moderne Devotie.

Maria was zelf geen uitgesproken aanhangster van het gedachtegoed van de Moderne Devotie. Althans, er zijn geen bronnen waaruit dat expliciet blijkt. Toch is het niet heel verwonderlijk dat ze teksten van de Moderne Devotie (of in ieder geval één) in haar gebedenboek heeft laten opnemen. De teksten van de Moderne Devotie werden heel breed verspreid en de Moderne Devotie was ook onder vrouwen een geliefde stroming, al was dat in het begin van de vijftiende eeuw nog (lang) niet zo breed als dat uiteindelijk zou gaan worden. Door de uitvinding van de boekdrukkunst (1455) kreeg de verspreiding van de teksten van de Moderne Devotie een enorme duw in de rug. Het is natuurlijk ook mogelijk dat er invloeden van de Moderne Devotie in haar boek te vinden zijn, omdat ze het boek liet schrijven door een monnik die in een klooster van de Moderne Devotie leefde. Wellicht heeft deze monnik haar gewezen op bepaalde teksten en/of heeft hij (geprobeerd?) invloed uit te oefenen op de inhoud van het boek: als religieus overtuigd persoon is het natuurlijk een reële mogelijkheid dat Helmich die Lewe dit geprobeerd heeft. Hier hebben we verder geen informatie over, dus het is niet mogelijk om hier conclusies aan te verbinden, maar we moeten op z'n minst rekening houden met de mogelijkheid.

Opvallend aan Maria's gebedenboek is dat het enorm rijk versierd is. Er is een grote hoeveelheid miniaturen, maar er zijn ook initialen, drôleriën en andere vormen van verluchting te vinden. Van Geert Grottes getijdenboek zijn ook meerdere handschriften bewaard gebleven waarin we zeer uitbundige versieringen terugzien. Wel moet hierbij opgemerkt worden dat deze versies waarschijnlijk niet zozeer bedoeld waren voor de Moderne Devoten die in de kloosters woonden: zij leefden een sober leven: het enige wat zij zelf bezaten was hun kleding, de rest van de bezittingen was eigendom van de kloosterorde.⁷⁴ Daarbij waren de Moderne Devoten veel meer gefocust op de tekst zelf, en niet op uiterlijk vertoon. Het is dus onwaarschijnlijk dat zij zelf zulk uitgebreid versierde boeken bezaten voor individueel gebruik.

De omvang van Maria's gebedenboek is daarentegen wel in elke zin uitzonderlijk: het boek is enorm, zeker voor begrippen van die tijd. Het is veel groter en diverser dan de bundeling teksten die we nu kennen als Geert Grottes getijdenboek. Maria's gebedenboek is voornamelijk geschreven in de volkstaal, maar bevat ook redelijk wat passages in het Latijn. Deze worden soms voorzien van een vertaling, maar ook niet altijd. Van Geert Grote weten we dat hij zowel in het Latijn als in het Middelnederlands schreef. In zijn periode dat hem een preekverbod was opgelegd, heeft hij verschillende teksten vertaald van en naar het Latijn en Middelnederlands. Uiteindelijk heeft Grote zijn eigen getijdenboek samengesteld, dat volledig in de volkstaal geschreven is. Op deze manier werden de religieuze teksten ook beschikbaar voor het grote publiek: de leken die het Latijn niet machtig waren. Vanwege Maria's leven aan het Franse hof, lijkt het waarschijnlijk dat zij beter Latijn kon lezen dan Nederrijns, maar toch is haar gebedenboek grotendeels in het Nederrijns samengesteld. De reden hiervan is niet exact bekend, maar er zijn verschillende redenen te bedenken. Er zou gedacht kunnen worden aan bijvoorbeeld een wil bij Maria om het Nederrijns

⁷⁴ Zie ook de paragraaf over de Moderne Devotie eerder in dit bachelorwerkstuk.

machtig te worden en zich in deze taal te (kunnen) redden na haar huwelijk met Reinoud.⁷⁵ Ook is er informatie over meerdere gebedenboeken en getijdenboeken uit Gelre die (deels) geschreven zijn in de volkstaal, en niet (volledig) in het Latijn. In dit opzicht is Maria's boek dus zeker niet uniek. Oudere getijden- en gebedenboeken, en deze afkomstig uit andere regio's zijn wel (vaak) volledig in het Latijn geschreven.

Conclusie

In de inleiding van dit werkstuk heb ik de vraag gesteld: 'Welke invloeden van de Moderne Devotie zijn te herkennen in het gebedenboek van Maria van Gelre (1415) en in welke mate; onderzocht aan de hand van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid in het gebedenboek van Maria van Gelre ten opzichte van het getijdenboek van Geert Grote in de versie van Van Wijk (1940)?' In de paragrafen hiervoor heb ik toegewerkt naar het antwoord op precies deze vraag. Allereerst is er gekeken naar wie Maria van Gelre nu eigenlijk was en is er een beschrijving gegeven van de informatie die we over haar en haar gebedenboek hebben. Vervolgens is er een beschrijving gegeven van de voor dit werkstuk belangrijkste informatie over de Moderne Devotie. Vervolgens is er ingezoomd op één specifieke tekst binnen het gebedenboek van Maria van Gelre, namelijk de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, en is deze tekst naast een versie gelegd, zoals die is opgenomen in een editie van Geert Grottes getijdenboek uitgebracht door Van Wijk (1940). Met gebruik van de informatie die in de eerste paragrafen van dit werkstuk gebundeld is, is er een analyse uitgevoerd op de tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid in twee versies, die zo breed mogelijk is gehouden. Wel is er meer ruimte gereserveerd voor de daadwerkelijke analyse van de verschillen tussen de versies van de tekst (vanwege de insteek van dit bachelorwerkstuk), waardoor de focus daarop ligt.

Uit de analyse van de tekst en de uitdieping van de connectie tussen Grottes getijdenboek en Maria's gebedenboek blijkt dat er zeker verbindingen te leggen zijn, maar toch zijn er ook veel verschillen. De meest opvallende overeenkomst is het feit dat Maria's gebedenboek in de volkstaal is geschreven, net als Grottes getijdenboek. Een verschil, daarentegen, is dat in Maria's boek Latijn voorkomt, waar dat in Grottes boek niet zo is. Ook zijn er geen andere voorbeelden van een tweetalige versie van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid bekend. De inhoud van de teksten is vrijwel identiek (afgezien van de spelling), al zijn er wel enige verschillen aan te wijzen, waarbij het grootste verschil het weglaten van en verwijzen naar stukken tekst is, zoals dat in het getijdenboek van Grote gedaan wordt, maar niet in het gebedenboek van Maria, waar de tekst in zijn volledigheid is opgenomen.

Uit de analyse blijkt ook dat de spelling binnen de tekst van Maria's gebedenboek niet consequent is. Zo vinden we verschillen in spelling tussen bijvoorbeeld het woord 'ind' of 'indt' (*en*) en het woord 'ihesum', 'ihesus' of 'ihesu' (*Jezus*). Dit is goed te verklaren door het gebrek aan uniforme spellingsregels in de vijftiende eeuw. Wel is de tekst zoals die in Maria's gebedenboek staat inhoudelijk gelijk aan de tekst zoals die in het getijdenboek van Geert Grote staat. Op sommige plekken worden er ook consequent andere uitdrukkingen gebruikt. Zo vinden we in Maria's boek vaak 'goede sagen wir danck' (r. 187), waar in Van Wijks editie vaak nog 'alle ghelouige sielen moten rusten in vrede Amen' na volgt, terwijl dat in Maria's versie niet gebeurt. Dit is te verklaren door het gebruik van een andere brontekst voor beide teksten: het is onwaarschijnlijk dat een kopiist zo iets zelf toe zou voegen en het is heel goed mogelijk dat dit in andere versies van deze tekst wel is opgenomen en dat de kopiist dus een andere voorbeeldtekst had en die kopieerde.

Maria's boek is uitgebreid versierd. Sommige van de getijdenboeken van Grote zijn dat ook. Het lijkt erop dat dit ligt aan de persoon voor wie ze geschreven zijn (en diens wensen), en niet zozeer aan de plek waarop het boek werd geschreven. De Moderne Devoten waren erg sober, dus daar past een zeer uitbundige versiering van boeken niet in, ondanks het feit dat teksten en boeken erg belangrijk waren voor de Moderne Devoten. De Moderne Devoten hebben wel enige invloed kunnen uitoefenen op de inhoud, al was het alleen maar doordat er tekst die uit hun beweging

⁷⁵ Zie ook Dado 2015.

voortgekomen is, voorkomt in het boek (sowieso in de vorm van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, maar mogelijk ook in meerdere teksten).

In deze eerste verkenning heb ik veel vragen kunnen beantwoorden en zaken kunnen verhelderen, maar zijn er ook nog een heleboel vragen om nog te beantwoorden. De vraag wat de oorspronkelijke brontekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid is geweest, is daarvan de meest voor de hand liggende. Ik heb in dit onderzoek slechts één editie gebruikt om mee te vergelijken bij wijze van verkenning, maar het zou natuurlijk beter zijn om dit met nog (veel) meer versies te vergelijken. Grottes getijdenboek is in honderden handschriften overgeleverd, dus dat moet mogelijk zijn, wanneer daar genoeg tijd voor gemaakt wordt. Idealiter wordt zo de brontekst gevonden, al is het natuurlijk nooit met honderd procent zekerheid te zeggen of een bepaalde tekst daadwerkelijk het voorbeeld is geweest. Wel is te bekijken of er teksten zijn die exact gelijk zijn. De Moderne Devoten waren immers bekend om hun zorgvuldige kopieën.

Verder moet er gekeken worden of er meer teksten van de Moderne Devotie zijn opgenomen in Maria's gebedenboek. Mocht het blijken dat dat zo is, is het zaak om te bekijken of die, net als de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, vrijwel letterlijk zijn overgenomen of dat daar aanpassingen in gemaakt zijn. In het geval van aanpassingen, moet er ook gekeken worden wat die aanpassingen dan precies zijn en of die verklaard kunnen worden. Ook is het in die teksten interessant om te kijken naar Latijnse passages: zijn dat, net als in de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, weer alleen psalmen en kantieken, of zijn er ook andere teksten in het Latijn opgenomen? Zijn er meer teksten in een 'hybride' vorm tussen volkstaal en Latijn, of beperkt dat zich tot de Getijden van de Eeuwige Wijsheid? Wat was het doel van dit gebedenboek, werd het puur voor religieuze redenen gebruikt, of is er ook het 'taal cursus-element'?

Al met al zijn er nog vele onderzoeken te bedenken die gedaan kunnen worden om de invloeden van de Moderne Devotie op het gebedenboek van Maria van Gelre en mogelijk zelfs Maria als persoon op te zoeken en te onderzoeken. De Moderne Devotie is een uiterst diverse beweging, dus is er ook vanuit veel verschillende invalshoeken onderzoek te verrichten.

Geraadpleegde literatuur

- Böck Matthias & Dieter Geuenich. 'Het graafschap en het hertogdom Gelre en het Rijk tijdens de Middeleeuwen'. In: Jacobs, J.D. (red.). *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht: Matrijs 2003, p. 102-108.
- Bruin, C.C., E. Persoons & A.G. Weiler. *Geert Grote en de Moderne Devotie*. Zutphen: De Walburg Pers 1984.
- Dado, Merel. 'De Máxima van de vijftiende eeuw.' In: *De Gelderlander*, 21 februari 2015.
- Defoer, H., A.S. Korteweg & W.C.M. Wüstefeld. 'Prayer Book of Mary of Guelders'. In: Marrow, James H. *The Golden Age of Dutch Manuscript Painting*. Utrecht & New York 1989, p. 67-71.
- Delaissé, L.M.J. *A Century of Dutch Manuscript Illumination*. California: University of California Press 1968. Geraadpleegd op 09-01-2016 via [<https://books.google.nl/books?id=ZNoiod5iQBEC>].
- Dijk, Rudolf van. 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken'. In: Th. Mertens e.a. *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus 1993, p. 210-229.
- Dijk, Rudolf van. *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*. Hilversum: Verloren 2012.
- Driel, M. van. 'Arnold van Egmond: 1410-1473, Hertog van Gelre'. In: *Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 1, Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*. Red.: P.W. van Wissing, R.M. Kemperink, J.A.E. Kuys en E. Pelzers. Hilversum: Verloren 1998, p. 17-20. [http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/1_Arnold_van_Egmond].
- Dückers, R.A.M.J. 'Boeken voor privé-devotie in het hertogdom Gelre in de vijftiende eeuw.' In: Jacobs, J.D. (red.). *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht: Matrijs 2003, p. 405-416.
- Dückers, Rob. 'De gebroeders van Limburg en den Noordelijke Nederlanden. Boekverluchting en paneelschilderkunst in het hertogdom Gelre en omstreken, ca. 1380-1435.' In: Dückers, Rob. *De Gebroeders van Limburg*. Antwerpen: Ludion 2005, p. 64-85.
- Eyck, P.N. van, et al. 'Geert Grote's psalmvertaling.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Leiden: E.J. Brill, jaargang 61, 1942, p. 259-314. [http://www.dbnl.org/tekst/tij003194201_01/tij003194201_01_0025.php].
- Gebedenboek van hertogin Maria van Gelre*. Arnhem: Helmich die Lewe 1415. Bewaard in Berlijn in de Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz en in Wenen in de Österreichische Nationalbibliothek.
- Gelders Archief. '0310 Klooster Mariëndaal bij Arnhem.' Arnhem: 2011. Geraadpleegd op 09-01-2016 via: [http://www.geldersarchief.nl/zoeken/?mivast=37&mizig=210&miadt=37&micode=0310&milang=nl&mizk_alle=mari%C3%ABnborn%201392&miview=inv2#inv3t1].
- Grote, Geert. *Getijdenboek*. Ed. N. van Wijk. Leiden: E.J. Brill 1940.
- Gorissen, F. 'Ein Reisesegen für Herzog Reinald von Geldern aus dem Jahre 1415'. In: *Geldrischer Heimatkalender*. 1971, p. 103-118.
- Hand, Joni M. '1. Female Book Collectors in the Valois Courts'. In: Hand, Joni M. *Women, Manuscripts and Identity in Northern Europe, 1350-1550*. Farnham: Ashgate 2013, p. 11-56.
- Hand, Joni M. '2. Women and Religious Manuscripts: Identity Expressed Through Patronage'. In: Hand, Joni M. *Women, Manuscripts and Identity in Northern Europe, 1350-1550*. Farnham: Ashgate 2013, p. 57-101.
- Hand, Joni M. 'Introduction'. In: Hand, Joni M. *Women, Manuscripts and Identity in Northern Europe, 1350-1550*. Farnham: Ashgate 2013, p. 1-10.
- Hoekstra, F (red.). *Moderne Devotie: Terug naar de bron met Geert Grote (1340-1384) & Thomas a Kempis (ca. 1380-1471)*. Zwolle: Wbooks 2011.
- Jahn, Ralf G. 'Gelre en Frankrijk.' In: Jacobs, J.D. (red.). *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht: Matrijs 2003, p. 134-139.

- Janssen, Wilhelm. 'De geschiedenis van Gelre tot het Tractaat van Venlo in 1543 – een overzicht.' In: Jacobs, J.D. (red.). *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht: Matrijs 2003, p. 18-32.
- Korteweg, Anne. 'III. Towards a History of Use.' In: Sandra Hindman & James H. Marrow (eds.). *Books of Hours Reconsidered*. Londen: Harvey Miller Publishers 2013.
- Laan, Joanka van der. 'Mary of Guelders and her book: devotion at an intersection of cultures.' In voorbereiding.
- Niessen, Willy, Pieter Roelofs & Mieke van Veen-Liefink. 'Gebroeders van Limburg tussen Nijmegen, Borges en Parijs.' In: Dückers, Rob. *De Gebroeders van Limburg*. Antwerpen: Ludion, p. 13-28.
- Nijhoff, Isaak Anne. *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland. Derde deel: Willem en Reinold IV, hertogen van Gelre uit het Huis van Gulik*. Arnhem: Is. An. Nijhoff 1839. Geraadpleegd op 31 januari 2016 via [<https://books.google.nl/books?id=1wINAAAAMAAJ>].
- Nijsten, G.J.M. 'Deel 2: Kunst'. In: *Het hof van Gelre*. Diss. Radboud Universiteit Nijmegen 1992, p. 109-222.
- Oosterman, J. (2015a) 'Het colofon.' In: *Neder-L*, 23 februari 2015. Geraadpleegd op 09-01-2015 via [<http://nederl.blogspot.nl/2015/02/het-colofon.html>].
- Oosterman, J. 'Hait lassen scriven: het gebedenboek van Maria van Gelre als programma.' In voorbereiding.
- Oosterman, J. *In daz Niderlant gezoget. De periferie in het centrum: het Maas-Rijngebied als speelveld voor filologen*. Nijmegen 2007, oratie.
- Oosterman, J. (2015b) 'Maria van Harcourt.' Versie 12 februari 2015. Geraadpleegd op 31 januari 2016 via [<http://www.ru.nl/mariavangelre/maria'-wereld/maria-harcourt/>].
- Oosterman, J. 'Om de grote kracht der woorden.' In: Th. Mertens e.a. *Boeken voor de eeuwigheid: Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus 1993, p. 230-244.
- Oostrom, Frits van. *Maerlants wereld*. Amsterdam: Prometheus 1996.
- Oostrom, Frits van. *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker 2013.
- Pleij, Herman. *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1500*. Amsterdam: Bert Bakker 2007.
- Post, R.R. 'How is Groote's Life described in the Earlier *Vitae*?' In: *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Leiden: E.J. Brill 1968, p. 176-196. [http://www.dbnl.org/tekst/post029mode01_01/post029mode01_01_0026.php].
- Santing, Catrien, Mathilde van Dijk, Sabrina Corbellini & Ad Tervoort. *Verlichte geesten. De IJsselstreek als internationaal religieus-cultureel centrum in de late middeleeuwen*. Deventer: Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek en Zwolle: Historisch Centrum Overijssel 2012.
- Spengler-Reffgen, Ulrike. 'Kapittels in het hertogdom Gelre.' In: Jacobs, J.D. (red.). *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*. Utrecht: Matrijs 2003, p. 347-355.
- Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter*. Berlijn, 2^e editie 1987, p. 83-85.
- Weiler, Anton G. *Getijden van de Eeuwige Wijsheid. Naar de vertaling van Geert Grote*. Baarn: Ambo 1984. Geraadpleegd op 14 januari 2015 via [<http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/132036/132036.pdf>].
- Wennips, John. 'Ammersoyen / Ammerzoden / Ambersoye / Amersoye / Ambershoye.' Z.j. Geraadpleegd op 31 januari 2016 via [<http://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=3>].
- Wieck, Robert S. *Bibliophilic Jealousy and the Manuscript Patronage of Jean, duc de Berry*. In: Dückers, Rob & Pieter Roelofs. *The Limbourg Brothers, Nijmegen Masters at the French Court 1400-1416*. Antwerpen: Ludion 2005.
- Wijk, N. van. *Het getijdenboek van Geert Grote*. Leiden 1940.
- Woodruff, Peter. *A Note on the Book of Hours of Catherine of Cleves*. Z.j. Geraadpleegd op 27 september via [<http://www.usc.edu/dept/comp-lit/tympnum/3/woodruff.html>].

Bijlage 1: De Getijden van de Eeuwige Wijsheid

Genummerde tekst. Met dank aan Joanka van der Laan voor het transcriberen van de tekst vanuit het gebedenboek van Maria van Gelre. Het is van belang op te merken dat het begin van de tekst ontbreekt in het gebedenboek van Maria van Gelre. Omdat niet exact te zeggen is hoeveel regels er ontbreken, is ervoor gekozen om te beginnen te nummeren bij regel 1, ook al is dit dus niet het begin van de oorspronkelijke tekst.

[10r]

heit hain ich gemynde wijsheit.
ind hain vursesadt dat ich sij lie
ver hain soolde dan licht . want alle
guet is mir zu samen mit yere ko
men **v[ersicle]** Ich hain gesacht der wijs
heit du bijs myn suster ind die vur
syennicheit hain ich geheisschen my
ne vrundynne . Want alle guet is mit
zu samen mit yere komen **v[ersicle]**. Glorie
sij dem vader ind dem sone ind dem hei
lichen geiste . Want alle guet is mir
zu samen mit yere komen
T⁷⁶e deum laudamus
te dominu[m] co[n]fitemur

[10v]

Te eternum patrem om
nis terra veneratur
Tibi omnes angeli tibi
celi et universe potestates
Tibi cherubin et seraphin
incessabili voce proclamant.
Sanctus
Sanctus
Sanctus dominus deus
sabaoth
Pleni sunt celi et terra ma
iestatis glorie tue
Te gloriosus apostolor[um]
chorus

[11r]

Te prophetarum laudabi
lis numerus.
Te martirum candidat[us]
laudat exercitus.
Te per orbem terraru[m] sa[n]c
ta confitetur ecclesia.
Patre[m] imme[n]se maiestatis
Venerandum tuum veru[m]
et unicum filium.
Sanctum quo[que] paracli
tum spiritum.

⁷⁶ 2-line initial

Tu rex glorie criste.
Tu patris sempiternus
es filius.

[11v]

Tu ad liberandu[m] suscep
tus hominem non horruis
ti virginis uterum.
Tu devicto mortis aculeo
aperuisti credentibus regna ce
lorum.
Tu ad dexteram dei sedes
in gloria patris
Iudex crederis e[ss]e venturus
Te ergo quesumus tuis fa
mulis subveni quos precioso
sanguine redemisti.
Eterna fac cum sanctis
tuis gloria numerari.

[12r]

Salvum fac populum
tuum domine et benedic here
ditati tue.
Et rege eos et extolle illos
usq[ue] in eternum.
Per singulos dies bene
dicimus te.
Et laudamus nome[n] tu
um in seculu[m] et in seculu[m] seculi
Dignare domine die isto
sine peccato nos custodire.
Miserere nostri domine mi
serere nostri.
Fiat misericordia tua do

[12v]

mine super nos quemadmo
dum speravimus in te
In te domine speravi no[n]
confundar ineternu[m] . **laudes.**
S⁷⁷elicheit der sele[n] ind
des lijfs geve ons
ihesus cristus die
wijsheit des vaders
Deus in advitoriu[m] meu[m]
L⁷⁸audate do **Psalm[us]**
minu[m] omnes gen
tes laudate eum om[n]es populi
Quoniam confirmata
est sup[er] nos misericordia eiu[s]

⁷⁷ 3-line initial

⁷⁸ 2-line initial

[13r]

et veritas d[omi]ni manet i[n]et[er]u[m]
Gloria patri. **a[ntiphona]** Sapien
tia clamat. Die wijsheit roeft in de[n]
straessen so we dat wijsheit myndt
de neyge sich zu mir ind he sal sij vijn
den. ind als he sij vjndt so sal he se
lich sijn ys dat he sy heldt. **Cap[itu]l[u]m**
Hanc amavi et exquisim a
D⁷⁹ese hain ich gemyndt
ind uyss gesoech mir
zu eynre brudt zu ontfancke[n]
ind ich bijn worden eyn myn
re yerre schoenden . Got sij ge
loift . **ymnu[s]** O ihesu rex a .

[13v]

O⁸⁰ ihesus wonderlich ko
ninc ind eyn edel sege
vechter . du bijs eyne onspre
cheliche suyssicheit ind altzu
maele begerlich
Id en kan geyne tzuncge
gesprechen noch boestaff bedu
den der geende de id besoecht hait
mach gelovven wat dat sy ihe
sum zu mynnen.
Die steediche mynne ihe
sus is mir eyne stediche quelli
ncge ihesus is mir honijchvlie
sende ind eyne eweliche vrucht

[14r]

des levens.
O eweliche wijsheit dir ind
dem vader ind dem heilichen geis
te moesse sijn glorie in der ewic
heit. Amen. **V Sapientia reg[er]escit**
Wijsheit restet in syme hertzen. **R** Ind
die vursijenicheit in den worden sijns
muntz. **A[ntiphon]** O et[er]na sap[ient]ia. **Psalm[us]**
B⁸¹enedictus dominus
deus israhel quia vi
sitavit et fecit redemptionem
plebis sue.
Et erexit cornu salutis no
bis in domo david pueri sui.

[14v]

⁷⁹ 2-line initial

⁸⁰ 2-line initial

⁸¹ 2-line initial

Sicut locutus est per os s[anc]to
rum qui a seculo sunt prophe
tarum eius.

Salutem ex inimicis n[ost]ris
et de manu omnium qui ode
runt nos.

Ad faciendam misericordi
am cum patribus nostris et
memorari testame[n]ti sui sancti
Iusiurandu[m] quod iuravit
ad abraham patrem nostru[m]
datum se nobis
Ut sine timore de manu
inimicor[um] nostroru[m] liberati

[15r]

serviamus illi

In sanctitate et iustitia co
ram ipso omnibus dieb[us] n[ost]ris

Et tu puer p[ro]pheta altissi
mi vocaberis preibis eni[m] ante
faciem domini p[ar]are vias eius

Ad dandam scientia[m] salu
tis plebi eius in remissionem
peccatorum eorum.

Per viscera misericordie de
i nostri in quib[us] visitavit nos
oriens ex alto.

Illuminare hijs qui in te
nebris et in umbra mortis se

[15v]

dent ad dirigendos pedes n[ost]ros
in viam pacis.

Gloria patri. **A[ntyphona]** O eterna
sapientia O ewighe wijsheit du de
bijs vort komen uys dem munde des
alre oeversten. du die bijs reykende va[n]
eyme ende zu den anderen streckeliche.
ind bereijdtz alle dijnck suyssliche.
kum ons zu leere[n] den weech der wijs
heit. D[omi]ne exaudi. Herre hoere my[n]
gebedt. Ind myn roeffen kome zu
dir. **Coll[ec]ta** Deus qui per et[er]na[m].
O⁸² got du de oevermitz
dijne ewighe wijsheit

[16r]

den menschen woldes machen
doe hee nyet en was. ind doe hee
verloeren was woldes ontfarm
hertzeliche werder machen. wir

⁸² 2-line initial

bidden verlene ons dat die wijs
heit moesse ingiessen in onse
hertzen. dat wir mit alle onser
selen dich moessen mynne[n] ind
mit all onsen hertzen zu dir m
oessen loiffen. Oevermitz ihe
sum xp[ristu]m dynen sun onse[n] herre
die mit dir leift ind regniert in
eynicheit des heilichen geistes
eyn got in ewicheiden. Amen.

[16v]

D[omi]ne exaudi. Herre hoere myn
gbet. Ind myn roeffen kome
zu dir. Benedicamus d[omi]no La
ist ons gbenedijden den herren
Goede sagen wir danck. **Ad p[ri]-mam.**
S⁸³elicheit der
selen ind des lijfs
verlene ons herre
ihesus cristus die wijsheit des
vaders. Amen.
Deus in advitoriu[m] meu[m].
ymnus Amor ihesu dulcissim[us]
O⁸⁴ alre suyste mynne ihe
su ind werlich alre suy

[17r]

ste. dusentwerff bequemer dan
wir moegen sagen.
O ihesu engelsche schoinhe
it. in den oren eyn suyss sanck.
in dem munde eyn wonderlich
honich. in dem hertzen eyn he
melchs luterdranck.
O myn gude ihesu wanne
sal ich gevoelen oevervloedic
heit dijnre mynne[n] gijf mir
mit intgainwoerdicheit zu sien
dijne glorie.
O eweliche wijsheit dir ind
dem vader ind dem heiliche[n] geis

[17v]

te moesse sijn glorie in ewicheit
Amen. **Psalmus**
A⁸⁵uditam fac michi ma
ne misericordiam tuam quia
in te speravi.
Notam fac michi viam

⁸³ 3-line initial

⁸⁴ 2-line initial

⁸⁵ 2-line initial

in qua ambulem quia ad te
levavi animam meam.
Eripe me de inimicis me
is d[omi]ne ad te confugi doce me
facere voluntatem tuam qui
a deus meus es tu.

Gloria patri. **A[ntyphona]** Ego dili
gentes me Ich mynne die geene die

[18r]

mich mynnet ind die vroege zu mir
wachtent die soelen mijch vijnden.
Capitt[ulum] Sapientia vincit m.
W⁸⁶ijsheit verwijnt quoit
heit sij geit van eyne
ende zu dem anderen ind saest
alle dinck suysslich. Got sij ge
loift. **R** Xp[rist]e fili dei. O criste sun des
levendichen gotz erbarme onser. **V**
Du de sitz zu der rechter hant des va
ders. Erbarme onser. **V** Glorie sij de[n]
vader ind dem sone ind dem heiliche[n]
geiste. O xp[rist]e sun des levendichen
gotz erbarme onser. **V** Exurge d[omi]ne.

[18v]

Herre standt up ind hulp ons. **R** Ver
loese ons umb dijnen name. D[omi]ne
exaudi. Herre verhoere myn gebet.
ind myn roeffen kome zu dir. **Coll[ecta]**
Corda nostra quesum[us] d[omi]ne.
D⁸⁷at schijnsel der eweli
cher wijsheit moesse
verluychten onse hertzen. up
dat wir oevermitz dat schijn
sel der ewelicher wijsheit verdri
ven moegen die duysternisse
deser werelt. ind dat wir kome[n]
moegen zu dem vader rijche
der ewelicher claerheit. Oever

[19r]

mitz ihesum xp[ristu]m dijnen sun
onsen herre. de mit dir leiffit ind
regniert in der ewicheit des heili
chen geistes eyn got in ewichei
den. amen. D[omi]ne exaudi. Herre
verhoere myn gebet. ind myn
roeffen kome zu dir. **Benedica**
mus d[omi]no Laist ons gebenedij
den den herren. Got sij geloefft.

⁸⁶ 2-line initial

⁸⁷ 2-line initial

S⁸⁸elicheit **Ad tertiam**
der selen ind des lij
fs geve ons ihesu
xp[rist]us die wijsheit des vaders.
Deus in advitoriu[m] meu[m].

[19v]

ymnus Tua ihesu dilectio gra.
O⁸⁹ ihesu dijnne mynne
is eyne bequeme ver
machincge der selen vervullen
de sunder moetenisse. ind sij is
gevende der begerden huncger.
De dich smaicht den hunc
gert na dir. die dich drijnckt
den duerst na dir. sij en konne[n]
nyet begeren dan ihesum den
sij mynnt.
Ich beger dich dusement we
rff myn ihesu. wanne salt du
komen. wanne salt du mich

[20r]

blijde machen. wanne salt du
mich verseeiden van dir.
O eweliche wijsheit dir ind
dem vader ind dem heiliche[n] geis
te moesse sijn glorie in ewichei
den. amen. **Psalmus.**
S⁹⁰piritus tuus bonus
deducet me in terram
rectam propter nomen tuum
domine vivificabis me in equi
tate tua.
Educes de tribulatione
anima[m] meam. et in misericor
dia tua disperdes inimicos me

[20v]

os.
Et perdes omnes qui tribu
lant animam meam quoni
am ego servus tuus sum.
Gloria patri. **A[ntyphona]** Audi fili mi.
Sun begers du wijsheit behalt gerech
ticheit. ind der herre sal sij dir geeven.
Capittul[um] Hanc amavi et exq[uisivi]
D⁹¹iese hain ich gemyndt
ind uyss gesoicht van

⁸⁸ 3-line initial

⁸⁹ 2-line initial

⁹⁰ 2-line initial

⁹¹ 2-line initial

mynre iunckheit. ind hain sij
gesoicht mir zu eynre bruydt
zu intfancgen. ind ich bijn ge
worden eyn mynre yerre forme[n].

[21r]

God sij geloift. **R** Ego aute[m] in.
Ich sal mich verblijden in dem herre[n]. **V**
Ind ich sal vroelich sijn in goide myne[n]
ihesu. Sal ich mich verblijden. **V** Glo
rie sij dem vader ind dem sone ind dem
heilichen geiste. Ich sal mich verblijde[n]
in dem herren. **V** Sit nomen d[omi]ni. Die
name ons herren sij gebenedijdt. **R**
Van nu zu bis in ewicheit. D[omi]ne ex
audi. Herre verhoere myn gebet. ind
myn roeffen kome zu dir. **Collecte**
Deus qui coeternam tibi sa.
O⁹² got du de oevermitz
dijne eweliche wijs

[21v]

heit den minschen woltz mache[n]
doe hie nyet en was. ind doe he
verloiren was woldes barm
hertlichen weder machen. wir
bidden verliene ons dat die w
ijsheit moesse ingiessen in onse
hertzen. dat wir mit alle onser
selen dich moessen mynne[n]. ind
mit al onsme hertze[n] zu dir mo
essen louffen. Oevermitz ihesu[m]
xp[ristu]m dijnen sun onsen herre. die
mit dir leift ind regniert in enic
heit des heilichen geistes eyn got
in ewicheiden. Amen. D[omi]ne ex

[22r]

audi. Herre hoere myn gebet.
ind myn roeffen kome zu dir.
Benedicamus d[omi]no. Laist
ons gebenedijden den herren. Got sij
geloift. **Die sexte.**
S⁹³elicheit der sele[n] ind
des lijfs geve ons
ihesus cristus die
wijsheit des vaders. amen.
Deus in advitoriu[m] meu[m]
ymnus Ihesu summa benigni.
O⁹⁴ ihesu die oeverste gu

⁹² 2-line initial

⁹³ 3-line initial

⁹⁴ 2-line initial

dertierenheit ind eyne
wunderliche vroelicheit des hert

[22v]

zen eyne onbegrijffeliche gothe
it. lais dijne mynne mich dw
incgen.

Id is mir goet ihesum zu
mynnen. vort an niet anders
zu soecken. id is mir nutze dat
ich mich selves lais up dat ich
mit ihesu moge leven.
O ihesu myn alre liefste.
eyn hoffen der suchtender selen.
die ynniche treene soekent dich
ind dat roeffen des ynnighen
hertzen.
O ewighe wijsheit dir ind

[23r]

dem vader ind dem heiliche[n] geis
te moesse sijn glorie in ewicheit
amen. **Psalmus.**
A⁹⁵nima nostra sustinet
d[omin[um]]. quoniam advi
tor et protector noster est.
Quia in eo letabitur cor
nostrum et in nomine sancto
eius speravimus.
Fiat misericordia tua do
mine sup[er] nos. quemadmodu[m]
speravimus in te.
Gloria patri. **A[ntyphona]** D[omin]us posse
dit me. Der herre hait mich besesse[n]

[23v]

van begijnne sijnre wege et hee yet
machde van dem begijnsel spricht der
herre. **Capitt[ulum]** Candor est enim
S⁹⁶ij is eyn schijn des ewi
chen lichtz. ind eyn spe
gel snder vleckke der goetlicher
hoicheit. ind eyn bijlde sijnre
gotheit. Got sij geloift. **V** Sit
nomen d[omi]ni. Der name des herren sij
gebenedijdt. **V** Van nu zu bis in ewic
heit. Gebenedijdt. **V** Glorie sij dem va
der ind dem soene ind dem heiliche[n] geis
te. Der name des herren sij gebenedijdt.
V A solis ortu. Vander sonnen up

⁹⁵ 2-line initial

⁹⁶ 2-line initial

[24r]

ganck zu yerme nedergancge so is loe
velich der name des herren. D[omi]ne exaudi.
Herre hoere myn gebet. ind myn roeffe[n]
kome zu dir. **Coll[ec]t[a]** Exaudi nos.
H⁹⁷oere ons almechtighe
got ind bewise onsen
selen dat licht dijnre wijsheit.
ind verliene ons dat wir dich
mynnen moessen boeven alle
dinck. Oevermitz ihesu[m] xp[ristu]m
dijnen sun onsen herre die mit
dir leift ind regniert in enicheit
des heiligen geistes eyn got in
ewicheit. Amen. D[omi]ne exaudi.

[24v]

Herre hoere myn gebet. ind my[n]
roeffen kome zu dir. Benedica
mus d[omi]no. Laist ons gebenedij
den den herren. Got sij geloift.
S⁹⁸elicheit **Ad nonam.**
der selen ind des lijfs
geeve ons ihesus xp[ristu]s
die wijsheit des vaders. amen.
Deus in advitoriu]m] meu[m].
ymnus Quocu[m]q[ue] loco fuero.
I⁹⁹n so wat steede ich bij
begere ich ihesum mit
mir wie blijde bij ich als ich
yn vinde. wie selich bij ich as

[25r]

ich yn behalde.
In der zijt sijnre umbhelsinc
ge ind kussen die boven ghei
ndt den dranck des honichs. da[n]
is selich die vereyninghe mit
cristo. mer id is eyne cleyne stu[n]de
Dat ich gesoicht hain dat
sien ich nu. dat ich begerdt hain
dat halde ich. in der mynne[n] xp[rist]i
queele ich. ind in dem hertze[n] so
birnen ich alzu maele.
O ewighe wijsheit dir ind
dem vader ind deme heilighen
geiste moesse sijn glorie in ewic

[25v]

heit. Amen. **Psalmus.**

⁹⁷ 2-line initial

⁹⁸ 3-line initial

⁹⁹ 2-line initial

C¹⁰⁰or mundu[m] crea in me
deus. et spiritu[m] rectum
innova in viscerib[us] meis.
Ne proicias me a facie tu
a. et spiritu[m] sanctum tuum ne
auferas a me.
Redde michi letitiam sa
lutaris tui. et spiritua principa
li confirma me.
Gloria patri. **A[ntyphona]** Nondu[m]
erant abyssi. Noch en waeren die
afgrunde nyet. ind ich wart geboyre[n]
doe hie den hemel bereijde was ich bij

[26r]
eme alle dinck mit eme zu mache[n]de
Capitt[ulum] Sapientia est specio.
D¹⁰¹ie wijsheit is schoinre
dan die sunne. ind bo
ven alle ordinyerincge der ster
nen deme lichte gelijche[n]. so wa
rt sij yerste vonden. Got sij ge
loift. **R** A solis ortu. Van der sunne[n]
up ganck zu yerne nedergancge. **V**
So is lovelich der name des herren.
Zu yermee nedergancge. **V** Glorie sij
deme vader ind dem soene ind dem heil
gen geiste. Van der sunnen up gancge
zu yerne nedergancge. **V** Sapie[n]tia

[26v]
requiescit. Die wijsheit rest in sijme
hertzen. **R** Ind die vursienicheit in de[n]
worden sijns mundtz. D[omi]ne exaudi.
Herre hoere myn gebet. ind myn roef
fen kome zu dir. **Coll[ec]ta** Infu[n]de q[uo]s
O¹⁰² here wir bidden dich
insturtze in onse hert
zen dat licht dijnre wijsheit.
also dat wir dich weirlichen
moessen kennen ind getruwe
lichen mynne[n] Oev[er]mitz ihesu[m]
xp[ristu]m dijn sun onsen herre. die
mit dir leijft ind regniert in ey
nicheit des heiligen geistes eyn

[27r]
got in ewicheit. Amen. D[omi]ne ex
audi. Herre hoere myn gebet.
ind myn roeffen kome zu dir.

¹⁰⁰ 2-line initial

¹⁰¹ 2-line initial

¹⁰² 2-line initial

Benedicamus d[omi]no. Laist ons
gebenedijde[n] den herre[n]. Got sij ge
loift. **Ad vesp[er]as.**

S¹⁰³elicheit der sele[n] ind
des lijfs geeve ons
ihesus cristus die
wijsheit des vaders. amen.
Deus in advitor[ium]. **Psalm[us]**
Redemptio[n]e[m] misit po
pulo suo. mandavit
in eternu[m] testamentu[m] suum.

[27v]

Sanctum et terribile nome[n]
eius. initiu[m] sapientie timor do
mini.
Intellectus bonus omni
bus facientibus eum. lauda
tio eius menet in seculu[m] seculi.
Gloria patri. **V** Omnis sa
pientia. Alle wijsheit is van gode dem
herren. ind was alwege mit eme. ind
is bij eme in ewijcheit. **Cap[itul]l[um]** Hanc
D¹⁰⁴iese hain ich gemyndt
ind uysgesoicht van
mynre iunckheit. ind hain sij
gesoicht mir zu eynre bruydt

[28r]

zu ontfangen. ind ich bin wor
den eyn mynre yerre schoinheit.
Got sij geloift. **ymn[us]** Ih[es]u sole.
O¹⁰⁵ ihesu du bijs clairre
dan die sunne. suysser
dan der balsem. du bijs suysse
boven alle suysseheit ind my[n]
lich boven alle dinck
Du bijs eyne genoechde
der selen. du bijs eyne volbrenc
ginge der mynne[n]. du bijs my
ne glorie. o ihesus behelder der
werelt.
Ihesus is eyn mecher der

[28v]

gudertierenheit. eyn hoffen alre
blijsschaff. hee is eyne fonteyne
der graciën. ind der suysseheit.
hee is weirliche welde des hertze[n]
O eweliche wijsheit dir

¹⁰³ 3-line initial

¹⁰⁴ 2-line initial

¹⁰⁵ 2-line initial

ind dem vader ind dem heiliche[n]
geiste moesse sijn glorie in ew
ijcheit. Amen. **V** Ego autem in.
Ich sal mich verblijden in dem herre[n]. **R**
Ind ich sal vroelich sijn in gode myne[n]
ihesu.

M¹⁰⁶agnificat anima me
a **dominum.**
Et exultant spiritus me

[29r]
us. in deo salutari meo.
Quia respexit humilitate[m]
ancille sue. ecce enim ex hox bea
tam me dicent o[mn]es g[e]n[er]ationes.
Quia fecit michi magna
qui potens est. et sanctum no
men eius.
Et misericordia eius a p[ro]
genie in progenies timentibus
eium.
Fecit potentiam in brachi
o suo. dispersit superbos men
te cordis sui.
Deposuit potentes de sede

[29v]
et exaltavit humiles.
Esurientes implevit bo
nus. et divites dimisit i[n]anes.
Suscepit israhel puerum
suum. recordatus mis[er]ic[or]die sue.
Sicut locutus est ad pa
tres nostros. abraha[m] et semini
eius in secula.

Gloria patri. **V** O oriens
O upgaine clairheit des ewelichen
lijchtz. ind sunne der gerechticheit.
kum ind verluychde die geene die sijt
zende sijnt in dem duysternissen. ind
in dem schemen des doitz. D[omi]ne exaud[i].

[30r]
Herre verhoere myn gebet. ind myn
roeffen kome zu dir. **Coll[ecta]** Deus q[ui]
O¹⁰⁷ got du die oevermitz
dijme ewijghe wijs
heit **den mynschen woldes ma**
chen doe hie niet en was. ind
doe hie verloren was woldes
barmhertzlichen weder mache[n]
wir bidden dich verleen ons.

¹⁰⁶ 2-line initial

¹⁰⁷ 2-line initial

dat die wijsheit moesse ingies
sen in onse hertzen dat wir mit
alle onser selen dich moessen
mynne[n]. ind mit alle onsm
hertzen zu dir moessen louffe[n].

[30v]

Oevermitz ihesum xp[ristu]m dijne[n]
sun onsen herre. die mit dir lei
ft ind regniert in enicheit des
heilichen geistes eyn god in e
wicheiden. Ame[n]. D[omi]ne exaudi.
Herre hoere myn gebet. ind m
yn roeffen kome zu dir. Bene
dicamus d[omi]no. Laist ons gebe
nedijden de[n] herre[n]. Got si geloi
ft. **Die complete.**

S¹⁰⁸elicheit der sele[n] ind
des lijfs geeve ons
ihesu xp[rist]us die
wijsheit des vaders. amen.

[31r]

Converte nos deus salu
taris noster.
Et averte iram tuam
a nobis.
Deus in advito[rium]. **Psalm[us]**
I¹⁰⁹llumina oculos meos
ne umquam obdormi
am in morte. nequando dicat
inimicus meus prevali ad
versus eum.
Qui tribulant me exulta
bunt si motus fuero. ego au
tem in mis[er]i[c]or]dia tua speravi.
Exultabit cor meum in

[31v]

salutari tuo. cantabo d[omi]no q[ui]
bona tribuit michi et psalla[m]
nomini d[omi]ni altissimi.
Gloria patri. **A** Ego in al
tissimis. Ich hain gewoynt in dem
oeversten. ind myn troyn is in der co
lumpnen der wolcken. **Capittulu[m]**
Sobrietatem et scientia[m] docet.
S¹¹⁰ij leirdt hoeffheit ind
wijsheit ind gerechtic

¹⁰⁸ 3-line initial

¹⁰⁹ 2-line initial

¹¹⁰ 2-line initial

heit ind dochtsamheit. wijl
che dincgen den mynsche[n] nyet
bessers en sijnt in yerme leeve[n]
Got sij geloift. **V** In pace in id.

[32r]

In vreden in dat selve sal ich slaiffen
ind resten. **V** Ist dat ich myne[n] oughe[n]
geene slaiff ind myne[n] ouchbraden den
stedelichen slaiff. So sal ich slaiffen
ind resten. **V** Glorie sij deme vader.
ind dem soene ind deme heilichen geis
te. In vreden in dat selve sal ich slaiffe[n]
ind resten. **ymn[us]** Ihesus in pace.
I¹¹¹hesus regniert in dem
vreden die alle synne
boven geijdt. desen vrede bege
rdt myne sele ind yldt des zu
gebruychden.
Dich so prediget der choir

[32v]

des hemels ind werderhoelt dij
ne loeve ihesus verblijdt den
umbganck der werelt. ind m
acht ons vrede mit gode.
Ihesus is weder geganc
gen zu deme vader. he is inge
gancgen in dat hemelsche rij
che. myn hertze is van mir ge
gancgen ind is ihesum na ge
gancgen.
O eweliche wijsheit dir in
dt dem vader ind dem heilichen
geiste moesse sijn glorie in ew
ijcheit. Amen. **V** In pace factus.

[33r]

In vreden is gemacht syne stat **R** Ind
syne woninge in syon. **Spalmus**
N¹¹²unc dimittis servum
tuum domine. secun
du[m] verbum tuum in pace.
Quia viderunt oculi mei
salutare tuum.
Quod parasti ante faci
em omnium populorum.
Lumen ad revelatione[m]
gentium et gloriam plebis tu
e israhel.
Gloria patri. **V** O rex gl[ori]e

¹¹¹ 2-line initial

¹¹² 2-line initial

O gloriose koninc onder dijne[n] heili

[33v]

lighen du die alwege bijs loevelich ind
nochtan onsprechelich herre du bijs in
ons. ind dijn heiliche name is an ge
roeffen van ons. onse got lais ons ny
et achter also dat du in dem daige des
ordels dich gewirdighen wildtz ons
zu setzen onder dijne heilighen ind uys
verkoren. o gebenedijde koninc. D[omi]ne
exaudi. Herre v[er]hoere myn gebet. Ind
myn roeffe[n] kome zu dir. **Coll[ecta]** Infir
O¹¹³ herre wir bidden dich
sich ain geneitliche[n] on
se crancheit. ind du gudertierlich
insturtze in ons den smach der

[34r]

ewelicher wijsheit. up dat als wir
gesmacht hain derre hoenchvlijs
sende suyssicheit. dat wir dan m
oegen versmeen alle ertzsche dij
ncge. ind mit birnender begerde[n]
dir steitlichen an zu hancgen du
die bijs alleyne got. Oevermi
tz ihesum cristum dijnen sun
onsen herre die mit dir leift ind
regniert in eynicheit des heilich
en geistes eyn got in ewelichei
den. Amen. Domine exaudi o
rationem meam. Et clamor
meus ad te veniat. Herre ver

[34v]

Herre verhoere myn gebet. Ind
myn roeffen kome zu dir. Be
nedicamus domino. Deo gra
cias. Laist ons gebenedijde[n] den
herren. Got sij geloift. Fideliu[m]
anime per misericordiam dei.
Alle gelevvighe sele[n] moes
sen resten in vreden. Amen. Et[er]
na sapientia benedicat et cus.
Die eweliche wijsheit mo
esse gebenedijden ind beware[n]
onse hertze ind onse licham.
Amen.

¹¹³ 2-line initial

Bijlage 2: Verschillen tussen de teksten

Een lijst met verschillen van de tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid, aan de ene kant de versie van de Moderne Devotie (uit de editie van Van Wijk 1940, p. 92-112) en aan de andere kant de versie zoals die is opgenomen in het gebedenboek van Maria van Gelre (fol. 10r-34v). Uitgangspunt is de tekst van de Moderne Devotie (als “origineel”). In deze bijlage staan dus alle “afwijkingen” van het “origineel” opgesomd. De regelnummers in deze bijlage verwijzen naar de regelnummers van de tekst uit het gebedenboek van Maria van Gelre, zoals opgenomen in Bijlage 1 van dit bachelorwerkstuk.

Algemene opmerkingen bij deze bijlage:

1. In de editie van Van Wijk is de tekst opgenomen in doorlopende vorm. Het is niet (meer) te zien hoe regels (eventueel) werden afgebroken. Omdat er aan de hand van deze editie niks te zeggen is over het aantal regels, is daar bij deze vergelijking ook verder niet meer naar gekeken.
2. In Van Wijks editie zijn alle kopjes als titel van een nieuwe alinea neergezet. In het gebedenboek van Maria van Gelre is de tekst als doorlopend geheel opgenomen. Ook zijn er in Maria van Gelres gebedenboek geen witregels te vinden.
3. Er is geen rekening gehouden met verschillen in spelling van woorden. Er waren in de tijd dat deze teksten oorspronkelijk geschreven werden namelijk nog geen vaste spellingsregels. Wel is geprobeerd om alle woorden die anders lijken te zijn (zoals woorden met een andere betekenis, maar ook synoniemen) op te nemen in deze lijst.
4. Verschillen in grammatica (bijvoorbeeld woordvolgorde) zijn wel opgenomen.
5. Met ‘MD’ wordt bedoeld: Van Wijks editie van de tekst van de Moderne Devotie uit 1940.
6. Met ‘MvG’ wordt bedoeld: Het gebedenboek van Maria van Gelre.

Verschillen per regel:

Links het regelnummer in MvG, rechts de verschillen t.o.v. MD. Citaten uit MvG staan dikgedrukt. Citaten uit MD tussen enkele aanhalingstekens.

Regel	Verschillen
0	Het begin van de tekst van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid ontbreekt in het gebedenboek van Maria van Gelre. In Van Wijks editie gaat het hier om ongeveer ruim 5 bladzijden, die op hun beurt ongeveer 8 folia beslaan (15-16 bladzijden in Geert Grottes getijdenboek). Met een totaal van 22 folia (44 bladzijden) in het getijdenboek van Geert Grote, komt dat dus neer op ongeveer een kwart van de tekst die ontbreekt, ervan uitgaande dat de tekst die ontbreekt in Maria’s versie gelijk is aan de tekst die wel aanwezigheid in Van Wijks editie.
1	De tekst begint middenin wat in MD het woord ‘schoenheit’ is, namelijk met [schoin]heit (vgl. r. 506 voor spelling van <i>schoinheit</i> in MvG).
9	v[ersicle] staat niet in MD
14-86	In MD staat deze tekst niet in het Latijn, maar in de volkstaal
86-87	Sapientia clamitat staat niet in MD
89	sich staat niet in MD
92	Hanc amavi et exquisim a staat niet in MD
94	mir is in MD: ‘van mijnre ioghet ende heb se ghesoght mi’
97	yerre schoenden is in MD: ‘hoerre formen’
98	O ihesu rex a . staat niet in MD
102-103	altzu/maele is in MD: ‘alte’
105	boestaff is in MD: ‘litter’; vgl. Duitse <i>Buchstabe</i>
111-112	In MD, na honijchvliesinde (‘honich vlietende’): ‘suiticheit’
117	Sapientia reg[er]escit staat niet in MD.

- 118 **R** staat niet in MD.
- 120 **A**[ntiphon] **O et[er]na sap[ient]ia.** staat niet in MD
- 120 **Psalm**[us] staat niet in MD
- 122-157 In MD staat deze tekst niet in het Latijn, maar in de volkstaal
- 157-158 **O eterna sapientia** staat niet in MD
- 162 **bereijdtz** is in MD: ‘besatet’
- 164 **D**[omi]ne **exaudi** staat niet in MD
- 166 **Deus qui per et[er]na[m].** staat niet in MD
- 171-172 **woldes ontfarm hertzeliche** is in MD: ‘woldestu hem ontfermhertelike’
- 173 In MD staat tussen **bidden verlene** het woord ‘di’
- 177 **all** staat niet in MD
- 178-179 In MD staat **onse[n] herre** (‘onsen heren’) eerder in de zin, namelijk na **Oevermitz**
- 183 **D**[omi]ne **exaudi** staat niet in MD
- 185 **Benedicamus d**[omi]no staat niet in MD
- 187 Na **danck.** staat in MD nog: ‘Alle ghelouige sielen moten rusten in vrede Amen’
- 187 **Ad p**[ri]-**mam** staat in MD in de volkstaal: ‘Die Prime’
- 190 **verlene** is in MD: ‘gheue’
- 193 **Deus in advitoriu[m] meu[m]** is in MD: ‘God wilt denken in mijn / hulpe. Here tot mi te helpen haeste Glorie si den vader Alst was’. De tekst in MvG lijkt dus korter dan de tekst zoals die in MD staat.
- 194 **Amor ihesu dulcissim**[us] staat niet in MD
- 204-205 **wanne sal ich [gevoelen]** is in MD: ‘laet mi [ghevolen]’
- 213-223 Deze tekst staat in MD niet in het Latijn, maar in de volkstaal
- 223-224 **Ego dili/gentes me** staat niet in MD
- 226 **wachtent** is in MD: ‘waket’. Dit lijkt een betekenisverschil: wachtend (MvG) vs. wakend (MD).
- 227 **Sapientia vincit m.** staat niet in MD
- 230 Na **anderen** komt in MD nog: ‘sterckelike’, wat niet voorkomt in MvG
- 232 **Xp**[rist]e **fili dei** komt niet voor in MD
- 232 **criste** is in MD: ‘ihesu/criste’
- 233/235 **erbarme onser** is in MD: ‘ontfarme di onser’ (vraag hierbij: is *erbarmen* hetzelfde als *ontfermen*?)
- /238
- 235 **V** staat niet in MD
- 238 **Exurge d**[omi]ne staat niet in MD
- 239 **R** staat niet in MD
- 239 In plaats van een nieuw kopje te beginnen met **R** (zie hierboven), worden de zinnen in MD aan elkaar verbonden middels ‘Ende’
- 240 **dijnen name** is in MD: ‘dinen heilighen name’
- 240-241 **D**[omi]ne **exaudi** staat niet in MD
- 243 **Contra nostra quesum**[us] **d**[omi]ne staat niet in MD
- 248-249 **verdri/ven** is in MD: ‘derven’. Mogelijk betekenisverschil?
- 253-254 ‘onsen heren’ staat in MD tussen **xp**[ristu]m en **dijnen** (woordvolgordeverschil)
- 255 **ewicheit** is in MD: ‘enicheit’. Verschil tussen hedendaagse *eeuwigheid* en *enigheid*? Kortom, wordt de God in MD beschreven als de *enige God*, terwijl hij in MvG als *eeuwige God* beschreven wordt?
- 256-257 **ewichei/den** is in MD: ‘[leen god] ewelike sonder eynde’. Kortom, een uitgebreidere beschrijving.
- 257 **D**[omi]ne **exaudi** staat niet in MD
- 259-260 **Benedica/mus d**[omi]no staat niet in MD
- 260-261 **Laist ons gebenedij/den den herren.** is in MD: ‘Benedien wi den heren’
- 261 **Got sij geloefft** is in MD: ‘Gode segghe wi danc. Alle ghelouige sielen moeten rusten in vreden Amen.’

- 262 In MD staat **Selicheit** achter 'Die Tercie'/**Ad tertiam**. *Zaligheid* hoort bij de zin die nu onderbroken wordt door de worden **Ad tertiam**, waarmee dit een onlogische constructie lijkt te zijn geworden zoals het staat in MvG. Is dit een foutje van de kopiist? Of, mogelijk gedaan om de initiaal te kunnen plaatsen in het woord 'Selicheit'? Vgl. ook r. 411.
- 265 Na **vaders** komt in MD nog: '[uaders] Amen. God wilt denken in mine hulpe. Here tot me te helpen haeste Glori si den uader Alst was in den be.' (is 'be.' een afkorting voor *beginne?*)
- 266 **Deus in advitoriu[m] meu[m]** staat niet in MD. Lijkt op de titel van Psalm 70: *Deus in adjutorium meum*. Het enige "verschil" is dan dat de 'vi' en 'ju' (v=u en i=j, natuurlijk) in het woord advitorium/adjutorium zijn omgedraaid. Dat zou natuurlijk een schrijffout kunnen zijn?
- 267 **Tua ihesu dilectio gra** staat niet in MD
- 269-270 **ver/machincge** is in MD: 'versadinghe'
- 271 **moetenisse** is in MD: 'moyenisse' (verschil tussen *wat moet* en *bemoeienis?*)
- 287-299 Deze tekst staat in MD niet in het Latijn, maar in de volkstaal
- 299 **Audi fili mi**. staat niet in MD
- 300-301 **gerech/ticheit** is in MD: 'reueerdicheit'. Lijkt dus het verschil tussen *gerechtigheid* en *rechtvaardigheid*.
- 302 **Hanc amavi et exq[uisivi]** staat niet in MD
- 305 **iunckheit** is in MD: 'ioghet'. Lijkt dus verschil in betekenis tussen *jeugdigheid* en *jeugd*
- 307 **zu intfancgen** is in MD: 'tontfane', lijkt op samentrekking (en iets andere spelling)?
- 308 **yerre** is in MD: 'haerder'. Lijkt een synoniem.
- 309 **Ego aute[m] in** staat niet in MD
- 312 **Sal ich mich verblijden** staat niet in MD. In plaats daarvan staat in MD de tekst: 'In den heren. Glorie si den vader ende den sone ende de heilighen gheist. Ic sal mi verblijden inden heren.'
- 312 **V** staat niet in MD
- 315 **Sit nomen d[omi]ni** staat niet in MD
- 316 **R** staat niet in MD
- 317-318 **D[omi]ne ex/audi** staat niet in MD
- 320 **Deus qui couternam tibi sa** staat niet in MD
- 325-326 **barm/hertlichen** is in MD: 'ontfarmhertlichen'; zie ook r. 233, 235, 238.
- 327 Tussen **bidden** en **verliene** staat in MD nog: 'di'
- 329 Tussen **wir** en **mit** staat in MD nog: 'dy'
- 330 **dich** staat niet in MD (vgl. r. 89)
- 332-333 **onsen herre** staat in MD meer vooraan in de zin, namelijk na 'Ouermits' (woordvolgorde)
- 336 Na **ewicheiden** staat in MD nog: '[ewelike] sonder eynde'
- 336-337 **D[omi]ne ex/audi** staat niet in MD
- 337 **hoere** is in MD: 'uerhore'. Lijkt verschil tussen: *hoor aan* en *verhoor*, wat in deze context redelijk gelijkstaat aan synoniemen
- 339 **Benedicamus d[omi]no** staat niet in MD
- 339-340 **Laist ons gebenedijden den herren** is in MD: 'Benedien wi den here'; betekent vrijwel hetzelfde, maar is een andere formulering: het verschil tussen *Laat ons verheerlijken de Here* en *Verheerlijken wij de Here*.
- 340-341 **Got sij gelooft** is in MD: 'Gode segghe wi danc Alle ghelouighe sielen moten rusten in vrede. Amen.'
- 346 **Deus in advitoriu[m] meu[m]** is in MD: 'God wilt denken in mijn hulpe. Here tot mi te helpen haeste Glorie si den vader Alst. was.
- 347 **ihesu summa benigni** staat niet in MD
- 352-353 **dw/incgen** is in MD: 'ombeuangen'
- 355 **vort an** is in MD: 'voert' (is **vort an** hetzelfde als het hedendaagse *voortaan?*)
- 355 **niet** staat in MD achter **anders**, niet ervoor (woordvolgorde)

- 358 **mit** staat niet in MD
- 368-377 Deze tekst staat in MD niet in het Latijn, maar in de volkstaal.
- 377-378 **D[omin]us posse/dit me** staat niet in MD
- 381 **Candor est enim** staat niet in MD
- 382 **schijn** is in MD: 'blinkinghe'. Kan mogelijk vertaald worden naar *schijnse* of *straal*?
- 386 **V** is in MD: 'Respons'
- 386-387 **Sit nomen d[omi]ni** staat niet in MD
- 388 **zu bis** is in MD: 'hent'
- 389 **V** staat niet in MD
- 392 **A solis ortu** staat niet in MD
- 394 **D[omi]ne exaudi** staat niet in MD
- 396 **Exaudi nos** staat niet in MD
- 397 **almachtighe** is in MD: 'ontfarmhertige'. Dit laatste woord wordt in MD meerdere keren gelijkgesteld aan 'bermhertelike', maar niet aan 'almechtighe'. Dit doet een betekenisverschil vermoeden op dit punt tussen MvG en MD.
- 402-403 **onsen herre** is in MD verder naar voren geplaatst (namelijk direct na **Oevermitz**) (woordvolgorde)
- 405-406 **[eyn got] in ewicheit** is in MD: '[een god] ewelike sonder eynde'
- 406 **D[omi]ne exaudi** staat niet in MD
- 407 **hoere** is in MD: 'uerhore'
- 408-409 **Benedica/mus d[omi]no** staat niet in MD
- 409-410 **Laist ons gebenedij/den den herren** is in MD: 'Benedien wi den here Gode segghe wi danc Alle ghelouige sielen moten rusten in vrede Amen'
- 410 **Got sij gelooft** staat niet in MD. Is eerder ook verschillend geweest in vergelijking met MD, toen werd hiervoor 'Gode segghe wi danc Alle ghelouige sielen moten rusten in vrede Amen' in de plaats gezet. Mogelijk is dat nu ook gebeurd (zie ook vorige regel).
- 411 **Selicheit** en **Ad nonam** lijken omgedraaid te zijn; **selicheit** is nl. het eerste woord van de zin die nu onderbroken wordt: **Selicheit der selen ind des lijfs [...]**. Eerder in de tekst gebeurde dit ook al eens (r. 262). Is dit (wederom?) een fout van de kopiist? Of, mogelijk gedaan om de initiaal te kunnen plaatsen in het woord 'Selicheit'?
- 415 **Deus in advitoriu[m] meu[m]** is in MD: 'God wilt denken in mijn hulpe. Here tot mi te helpen haeste Glorie si den vader ende den sone Alst was'
- 416 **Quocu[m]q[ue] loco fuero** staat niet in MD
- 417 **so** is in MD naar achteren geplaatst, namelijk tussen **bijn** en **begere**.
- 417-421 **In so wat steede ich bijn begere ich ihesum mit mir wie blijde bijn ich als ich yn vinde wie selich bijn ich as ich yn behalde** is in MD: 'In wat steden dat ic bin so begheer ic minen ihesum. hoe blide bin ic als ic hem vinde. hoe salich bin ic als ic hem holde'; Wordvolgorde/grammatica lijkt anders. (Vertaling: 'In wat voor staat verkeer ik zoals ik bemin mijn Jezus. Hoe blij ben ik als ik hem vind. Hoe zalig ben ik als ik hem vasthoud?')
- 429 Na **xp[rist]i** in MD: 'so'
- 436-445 Dit stuk is in MD niet in het Latijn maar in de volkstaal.
- 445-446 **Nondu[m] erant abyssi** staat niet in MD
- 450 **Sapientia est specio** staat niet in MD
- 456 **A solis ortu** staat niet in MD
- 459 **V** staat niet in MD
- 462-463 **Sapie[n]tia requiescit** staat niet in MD
- 464 **R** staat niet in MD
- 465 **D[omi]ne exaudi** staat niet in MD
- 466 **hoere** is in MD: 'uerhore'
- 467 **Infu[n]de q[uo]s** staat niet in MD
- 468 **wir bidden dich** staat niet in MD
- 473 **onsen herre** staat (wederom) in MD verder naar voren, namelijk direct na **Oev[er]mitz**

- 477 **in ewicheit** is in MD: 'ewelike sonder eynde' (zoals vaker)
- 477-478 **D[omi]ne exaudi** staat niet in MD
- 478 **hoere** is in MD: 'uerhore' (zoals vaker)
- 480 **Benedicamus d[omi]no** staat niet in MD
- 481-482 **Got sij ge/loift** is in MD: 'Gode segghe wi danc Alle ghelouige sielen moten rusten in vrede Amen' (zoals vaker)
- 487 **Deus in advitor[ium]** is in MD: 'God wilt denken in mijn hulpe Here tot mi te helpen haeste Glorie si den vader Alst was' (is 'Alst was' hetzelfde als *Amen*?)
- 488-497 Deze passage is in MD niet in het Latijn, maar in de volkstaal
- 497 **V** is in MD: 'Antiffen'
- 497-498 **Omnis sa/pientia** staat niet in MD
- 500 **Hanc** staat niet in MD (voor betekenis, vgl. r. 92 en 302)
- 506 **yerre schoinheit** is in MD: 'hoerre formen' (is ook eerder op deze manier 'vertaald')
- 507 **Ih[es]u sole** staat niet in MD
- 526 **V** is in MD: 'Antiffen'
- 526 **Ego autem in** staat niet in MD
- 527 **R** staat niet in MD
- 530-555 **Magnificat anima mea** is een kopje (althans, dat is het in MD). In MD luidt de tekst die hier vervolgens onder staat: 'Mine siele grotet den heren. Les voert als in onser vrouwen uesper'. Wat hier bijzonder is, is dat de tekst in MvG wél is uitgeschreven (in het Latijn). Deze tekst strekt uit tot en met r. 555. In Bijlage 1 is dit stuk tekst geel gemarkeerd. De eerste regel (**Et exultant spiritus me/us**) is de Latijnse versie van 'Mine siele grotet den heren', oftewel: de eerste zin van dit stuk uit het Onze Vrouwe Vesper.
- 555 **V** is in MD: 'Antiffen'
- 555 **O oriens** staat niet in MD
- 557 **gerechticheit** is in MD: 'rechtvericheit'
- 558-559 **sijzende sijnt** is in MD: 'sitten' (*zittende zijnd / zitten*)
- 560 **D[omi]ne exaud[i]** staat niet in MD
- 562 **Deus q[ui]** staat niet in MD
- 562-584 Deze Collecta is ook wat bijzonders mee aan de hand. Ook hier wordt een deel van de tekst in de MD-versie weggelaten, terwijl deze in de MvG-versie wél wordt uitgeschreven. Deze keer in de volkstaal (vgl. r. 530-555 die in het Latijn geschreven werden). De eerste zin wordt (ook hier) genoemd, om vervolgens te schrijven (in de MD-versie): 'Les voert al wt als voer in der metten staat ghescreven'. Ook hier is het deel wat in MD is weggelaten geel gemarkeerd in Bijlage 1.
- 589-606 Deze passage is in MD niet in het Latijn, maar in de volkstaal
- 606-607 **Ego in al/tissimis** staat niet in MD
- 610 **Sobrietatem et scientia[m] docet** staat niet in MD
- 611 **hoeffheit** is in MD: 'soberheit'
- 613 **dochtsamheit** is in MD: 'doghet' (verschil tussen *deugd* en *deugdzaamheid*?)
- 615 **bessers** is in MD: 'nutters'
- 615 **sijnt** is in MD: 'is'
- 616 **V** is in MD: 'Respons'
- 616 **In pace in id.** Staat niet in MD
- 620 **So** staat niet in MD
- 621 **V** staat niet in MD
- 624 **Ihesus in pace** staat niet in MD
- 627 **Geijdt** is in MD: 'gaet'
- 628 **yldt** is in MD: 'haestet' (vgl. *ijl* en/of *in allerijl*, (*ge*)*haast*)
- 641-642 **in/dt** → Waarom is **ind** ('ende') hier ineens met -dt geschreven? Dit is de enige plek in de hele tekst waar dit gebeurt.

- 642-644 **[dem vader] ind dem heilichen geiste moesse sijn glorie in ew/ijcheit. Amen.** Het laatste (!!) deel van deze zin is in MD vervangen door 'les voert wt'. Opmerkelijk is dat er hier niet wordt verteld wáár je dan vervolgens verder moet lezen. Ook is onduidelijk hoeveel er nu eigenlijk elders moet worden gelezen. Na deze zin gaat de tekst namelijk in zowel MD als MvG op dezelfde plek verder, namelijk met het Versikel (r. 644).
- 644 **In pace factus.** staat niet in MD
- 645 **R** staat niet in MD
- 646 **syon** → is dit Zion, een van de bergen van Jeruzalem? (Waar vroeger het oude Jeruzalem van David en Salomo lag, en wat tegenwoordig bekend staat als het 'joodse kwartier' van de Oude Stad?). Lijkt wel, gezien de zin: **Ind syne woninge in syon.**
- 646 **Spalmus** staat niet in MD. Maar, dat is niet het enige opmerkelijke: dit is de enige plek in heel MvG waar **Spalmus** geschreven staat (normaal is: **Psalmus**). Lijkt de kopiist hier een schrijffout te hebben gemaakt?
- 647-657 **Nunc dimittis** – in MD zijn deze twee woorden als kopje neergezet (in MvG is dat dus (!!) **Spalmus**, zie hierboven). Hierbij is in MD ook een streep geplaatst, waarmee wordt aangegeven dat er hier een deel ontbreekt. Het lijkt erop dat het ontbrekende deel in MvG wél is opgenomen (in het Latijn). Het gaat om acht regels die extra in MvG staan t.o.v. MD. In MD staat: 'Nv laestu here dinen knecht na dinen woerde in vrede. Les voert wt als in onser vrouwen compleet staet'. De eerste zin is in MvG: **Nunc dimittis servum tuum domine. Secun du[m] verbum tuum in pace.** Vervolgens zijn er acht regels die in MD niet te vinden zijn. In Bijlage 1 zijn deze geel gemarkeerd.
- 657 **V** is in MD: 'Antiffen'
- 657 **O rex gl[ori]e** staat niet in MD
- 666-667 **D[omi]ne exaudi** staat niet in MD
- 668 **Infir** staat niet in MD
- 672 **in ons [den smach]** is in MD: 'in onse herten [den smaec]'. Dus, het woord 'herten' is extra in MD in vergelijking met MvG.
- 675-676 **m/oegen** staat achter **versmeen** in MD (woordvolgorde)
- 679 **alleyn got** is in MD: 'alle goet' → Lijkt verschil in betekenis tussen: *U bent de enige God* en *U bent alle goeds?*
- 681 **onsen herre** staat in MD eerder in de zin (namelijk voor **ihesum** (r. 680)) (woordvolgorde)
- 683-684 **in ewelicheiden** is in MD: 'ewelike sonder eynde'
- 684-686 **Domine exaudi o rationem meam. Et clamor meus ad te veniat.** staat niet in MD
- 686-687 **Herre ver Herre verhoere [myn gebet].** Hier lijkt de kopiist daadwerkelijk een fout te hebben gemaakt. Tot zo ver is dit de enige plek in de gehele tekst waar de zin opnieuw wordt begonnen op de volgende bladzijde. Dit lijkt een oprechte fout, want het kan niet met het verschuiven van teksten te maken hebben. Het eerste anderhalve woord van de zin staan namelijk op 34r en de herhaling begint op 34v, wat dus beide op hetzelfde folio is.
- 689-690 **Deo gra/cias** staat niet in MD
- 691 **Got sij geloift** staat niet in MD; zie ook r. 693
- 691-692 **Fideliu[m] anime per misericordiam dei.** Staat niet in MD
- 693 Voor **Alle gelovighe** staat in MD nog: 'Gode segghe wi danc' (lijkt erop dat dit staat in plaats van **Got sij geloift** (r. 691), en dat vervolgens de zin op r. 691-692 is weggelaten. Dit vermoeden bestaat doordat de zin **God sij geloift** al vaker dan eens overeen lijkt te komen qua plek als 'Gode segghe wi danc' in de MD-versie.
- 694-699 **Et[er] na sapientia benedicat et cus. Die eweliche wijsheit mo/esse gebenedijden ind beware[n] onse hertz eind onse licham. Amen.** Deze laatste zin staat niet in MD. De laatste zin van de tekst in de MD-versie is: 'Gode segghe wi danc. Alle ghelouigge sielen moten rusten in vrede Amen.' Deze staat in MvG op r. 691-694.